

adománykérő formula: a házról házra járó ünnepköszöntő szokások verses énekelt vagy prózai szövegeleme, mellyel a felkeresett házak gazdáit többnyire tréfásan figyelmeztetik, „fenyegetik”, hogy a köszöntésért, az előadott →*dramatikus játékért* ajándékot adjanak. Az ajándék, az adomány többnyire étel volt, az évszaknak, ill. a lehetőségeknek megfelelően kalács, szalonna, tojás, dió, alma, ritkábban pénz. A felnőtteket borral, pálinkával is megkínálták. Az adományok megnevesítve is gyakran szerepelt az ~ban. A lucázók (→*lucázás*) énekében: „Luca, Luca kity-koty, kity-koty, / gelegénye kettő, három, száraz körtét várom! / Majd meglátom, mit adtok. / Amit adtok, elveszem, van tarisznyám, elteszem.” (Zalamerénye, Zala m. MNT II. 330. sz.) Ha nem kaptak semmit, fenyegetőztek: „Egy csibéjük legyen, az is vak legyen!” (Csöngö, Vas m. MNT II. 339. sz.) A →*regölés* jellegzetes adománykérő szövegeleme: „Szegegyen vagyson csatos erszény, / abban vagyson száztiz garas, / fele szegény regélőké, / fele a gazdáé.” (Bak, Zala m. MNT II. 782. sz.) A →*betlehemes* játékokban gyakran a pásztorok párbeszédében szerepelnek a várt adományok: Többnyire a „pásztor” szereplők kéri az adományokat: „Sovány erszényünket kilelte a hideg, / ugy, hogy szegény feje halálosan beteg. / Orvosnál is voltunk, hogy segítsen rajta, / de ő büszke lévén, csak fejét csóválta. / Mert, hogy sovány is volt, nem is tetszett neki, / ő is a kövér beteget szereti. / Most tehát felkérjük a ház kegyes urát, / hogy tenne hideglelés erszényünkön próbát. / És, ha látjuk, hogy a pénz egy kissé fujtja, / a bicskával eret vágatunk majd rajta. / Jó gyomra van neki, nagy pénzt is beveszi, / amelytől a hideg soha ki nem leli.” (Mohács, Baranya m. MNT II. 363. sz.) „Ó, ó, ó, háromesztendős tokló, / vöröshajma, egy kis só / a bográcsban volna jó, / Ó, ó, ó. / I, i, i, / az kalács mindennapi. / Hogyha adna valaki, / ugy lehetne jólakni, / i, i, i. / É, é, é, / egy korsó bor emellé. / Torkainkat megkenné, / nem lehetne job enné, / é, é, é. / A, a, a, / kolbász ide, szalonna. / Pásztoroknak jó volna, / gazdaasszony ha anna, / jó volna! (Nagymizdó, Vas m. MNT II. 361. sz.) A →*farsangi köszöntő*ben pl.: „A nyársam is üres, a hasam is éhes. / Ki sajnáli szalonnáját, legyen az is éhes!” (Kákics, Baranya m. MNT II. 58. sz.); „Ha nem adnak szalonnát, kifurjuk a gerendát.” (Szenyér, Somogy m. MNT II. 69. sz.) „Itt is annak, amit annak, / agyéguo, agyéguo, fassang, fassang! / Nem adtak semmit! Pocik egye kalásztokot, / gerény egye tyúkotokot!” (Menyhe, Nyitra m. MNT II. 95b. sz.) A →*húsvéti locsolóversek*ben, pl.: „Adjának tojást! Ha nem tojott a kakas, egye meg a farkas!” (Kálaz, Nyitra m. MNT II. 129. sz.); „Hímes tojás légyen / tizenkét pár készen / mi számunkra. / Ha pedig nem lészen, / vízipuskám készen számotokra.” (Túrricse, Szatmár m. MNT II. 142. sz.) A →*püünkösdi királynéjárás* szövegében: „Segéljék hát királynénkat, / királynénkat, asszonyunkat, / bár tikmonyot, bár kalácsot, / katona forintot!” (Balatonkeresztúr, Somogy m. MNT II. 162. sz.) Van példa arra is, hogy

csak egyszerű prózai felszólítás az adománykérés, mint pl. egy pünkösdlőben: „Tojást, szalonnát, pénzt!” (Ipolybalog, Hont m. MNT II. 198. sz.) A gyűjtött élelmet elosztották, értékesítették vagy közös vacsorát rendeztek. Egyes ünnepköszöntő szokásokkal, mint a →*balázsjárás*, →*gergelyjárás*, →*karácsonyi ostyahordás* a tanítók, papok írásban is rögzített természetbeni járandóságát gyűjtötték össze az iskolás gyerekek.

Irod.: Jeles napok. MNT II. (szerk. Bartók Béla–Kodály Zoltán, s.a.r. Kerényi György) 1953, Bp.; Dömötör Tekla: A népszokások költészete. 1983, Bp.

Tátrai Zsuzsanna

Akastyán-hegy: a magyar →*mesei topográfia* eleme. A tenger közepén lévő csodás mágneshegy magához vonzza a hajókat. A hegyen rekedt hős →*griffmadarak* segítségével tudja csak elhagyni a hegyet. Az ~et →*Csokonai* említette a Dorottyához 1803-ban írott előszavában, amikor a korabeli népszerű (feltehetően →*ponyván* terjedő) →*tündérmese*-motívumokat sorolta fel („akastyányi hegy... melly 50 Mértföldről, az egy erős Griffmadáron kívül, mindent magához szippant”), →*Arany János* pedig a Toldi szerelme 5. énekében írt róla („Mint az Akastyán hegy, griffmadarak honja, / Száz mérföldnyirül is maga felé vonja”). Az ~ elnevezés feltehetően a német Agstein (‘borostyánkő’) szóból származik. A magyar →*szájhagyomány*ba a →*motívum* a →*Stilfrid és Brunsvik históriája* című, egykor igen népszerű, eredetileg cseh →*népkönyv* (prózai és verses) magyar kiadásai nyomán kerülhetett be a 18–19. sz. folyamán. Néhány mesei változatát jegyezték fel a szóbeliségből (ATU/MNK 322*). A nyugat-európai írásbeliségben a mágneshegy köré épülő elbeszélések az 1. sz.-tól kezdődően rendre felbukkantak a varázsos Keletről szóló leírásokban, természetrajzokban, útibeszámolóokban és irodalmi művekben. A motívum az orientális elbeszélő hagyománynak szintén részét képezte, így az →*Ezeregyéjszakában* is megtalálható (a harmadik koldusbarát történetében).

Irod.: MNK II. 129, ATU I. 207; Katona Lajos: Az Akastyán-hegyről. Ethn. 1899, X. 177–184; Lecouteux, Claude: Die Sage vom Magnetberg. Fabula 1984, XXV. 35–65; Lecouteux, Claude: Magnetberg. EM 9. 1999, 24–27; Tuczay, Christa A.: Motifs in The Arabian Nights and in Ancient and Medieval European Literature: A Comparison. Folklore 2005, CXVI. 272–291.

Gulyás Judit

áldomás: a helyzethez illeszkedő, rövid, pár mondatos verses vagy prózai szöveg, általában Istennek szóló hálaadással kezdődik, majd a résztvevőknek szóló jókívánásokkal folytatódik, a befejező részben az ~t mondó Is-

ten áldását kéri a jelenlevőkre. Ismeretes olyan ~ is, amelyből az első és a harmadik rész hiányzik, az emelkedett hangnemet a tréfás váltja fel. • Első említését 1150-ből ismerjük, Ond, Ketel és Tarcal vezérek Tarcal vidékére jutva: „in eodem loco, more paganismo, occiso equo pinguissimo, magnum *aldamas* fecerunt”, ‘ugyanott, pogány szokás szerint, leöltek egy kövér lovat és nagy *áldomást* tartottak’. A szó eredeti értelmében áldozatot jelent. Anonymusnál a 16. és 22. fejezetben ebben az értelemben szerepel. A Münchener kódexben a 32. és 38. lapon: „irgalmasságot akarok és nem *áldomást*”, a Bécsi Kódexben: „miként ezer kövér bárányokban, ugyan legyen ma te személyed előtt mű *áldomásonk*”. Későbbi adatok azt mutatják, hogy ez a jelentés háttérbe szorult, és valamilyen eseményt lezáró lakomát jelentett, ahol ~t is mondhattak. • Elhangozhat adásvételkor, annak bizonyítására, hogy igaz jószág adatott el, közösségben végzett különböző gazdasági munkák befejezésekor, új társadalmi tiszttség elnyerésekor, társadalmi helyzet előnyös megváltozásakor → *legényavatáskor* (az új legény fizet a régieknek), leánykérés után – a résztvevők közül valaki ~t mond, a megtöltött poharat kiisszák, majd elfogyasztják az erre az alkalomra készített ételeket. 1731-től van adat arra, hogy három tál ételnek és egy peccsenyének kellett lennie (Szendrey 1942, 124). A 20. sz. első felében számos helyen megtartották az aratási ~t, így a szlavóniai magyaroknál, Szabolcsban, Hevesben stb. Visken (Máramaros m.) aratás végeztével a gazda kezében egy tele üveggel, mindenkit köszöntve, a következő ~t mondta: „Adjon Isten bő csizmát, kis kalapot, nagy bundát. Bort, búzát, barackot, hegyesfülű malacot.” (Madarassy 1928, 92) Kapcsolódhatott még számos alkalomhoz – májusfa állításhoz, pásztorfogadáshoz, haragosok kibéküléséhez, házépítéshez (kezdésnél vagy befejezésnél), halászoknál a sikeres fogáshoz stb. –, de mindig pozitív a jelentése. Leggyakrabban az adás-vétel befejező aktusa volt, idővel jogszokássá vált, törvénykönyvekbe is bekerült. Az adás-vételi ~ legkorábbi adatai Anjou okmányokban fordulnak elő. Számos helyen a szerződést csak akkor tekintették érvényesnek, ha áldomásívás követte, amit a vevő volt köteles fizetni. A 18. sz.-ban élő hagyomány volt, előírászerűen zajlott: a vevő tanúja felemelte a borral telt poharat, a vevő köteles volt a vételárat letenni az asztalra, az eladó felemelte a pénzt, s ha a jelenlevők nem elleneztek, a pohár felmutatója áldást és szerencsét kívánva, kiitta a poharat, s az üres poharat lefordítva az asztalra tette (Szendrey 1942, 124). Az ~ elmaradása az adásvétel megghiúsulását eredményezte még a 19. sz. első felében is. Az ~t mondani és fizetni a vevő kötelessége volt. Munka befejezésekor az mondta az ~t, akinek javára szolgált a közösen elvégzett munka. A magyar ~ kifejezés jogi szakszóként a kereskedelmi kapcsolatok révén több szomszédos nép nyelvébe átkerült. A kezdeti áldozat jelentés, megváltozott, és az → *áldáshoz* közelített, majd a jó sikerült esemény öröme rendezett evés-ivást jelentette. *Áldomás áldomással jó* – a szólás jelentése: többször isszák meg az áldomást, jó vásárt kötöttek.

Irod.: Madarassy László: Magyar aratószokások. Ethn. 1928, XXXIX. 83–92; Szendrey Ákos: A magyar áldomás. Ethn. 1942, LIII. 123–131; Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. 2003, Bp.

Szemerkenyi Ágnes

áldozathozatal: egy helyi vagy általánosan ismert hős szűkebb közössége/népe érdekében vállalt áldozata, vértanúsága, hősiessége. Távoli analógiaként e képzetkörben említhető Jézus Krisztus példája is, amely az isteni személynek az emberiség egésze érdekében vállalt önkéntes kereszthaláláról szól. Az ~ motívuma, noha mesei előfordulásai is ismertek, főként a mondahagyományban terjedt el. Gyakori eleme a kora keresztény szentek → *legendáinak*, a magyar és a nemzetközi folklórban is számos előfordulása ismert. Már a középkori krónikákban és oklevelekben is megörökítettek ilyen eseteket: a tatárok elől menekülő IV. Bélának pihent lovát átengedő Fáy-ős → *alapítási mondáját*, a csata előtt a királlyal ruhát cserélő vitéz történetét (Károly Róbert Basarab ellen viselt hadjárata, valamint a marosszentimrei csatára készülő Hunyadi János és Kemény Simon kapcsán), a nándorfehérvári vár jelképes elfoglalását saját élete árán is megakadályozó Dugovics Titusz önfeláldozó tettét (amelynek korabeli analógiáját Antonio Bonfini Jajca várának 1463. évi ostroma kapcsán is megemlíti). A magyar mondahagyományban széleskörűen elterjedtek → *A király kerékszöge* típus szövegváltozatai (MZ I. D 35.) – melyekben arról esik szó, hogy egy közrendű személy látva azt, hogy a király (→ *Szent László*, → *IV. Béla*, → *Mátyás király* stb.) kocsijából kiesik a kerékszög, a tragikus balesetet megelőzendő saját ujját dugja a kerékszög helyébe – szintén e körbe sorolhatók. Kivált a török-kor mondavilága bővelkedik az önkéntes áldozatot tudatosan vállaló hőstettek elbeszélésében (az ellenség által elfogott személy élete árán sem árulja el falubelije rejtekhelyét, egy helyi hős saját élete feláldozásával bevezeti az ingoványba az ellenséget, a palásti bíró közössége érdekében önként vállalja a vértanúhalált stb.). Az önfeláldozó hősről szóló mondák részét képezik a kuruc-kor, valamint az → *1848-as szabadságharc* mondahagyományának, és a képzetkör szívós fennmaradását és a modern korban is aktualizálódni képes voltát jelzi, hogy előfordulásait még a 20. sz. történelmi eseményei/történelmi szereplői kapcsán is feljegyezték (1956, Márton Áron püspök).

Irod.: Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford.: Kulcsár Péter. 1995, Bp.; Tolnai Vilmos: Karthago-féle birtokszerzési mondák. Ethn. 1904, XV. 233–234; Hőke Lajos: Palást. Fővárosi Lapok 1890. 1983–1985; Magyar Zoltán: Rákóczi a néphagyományban. Rákóczi és a kuruc-kor mondavilága. 2000, Bp.; Bosnyák Sándor: 1100 történelmi monda. FA 20. 2001, Bp.; Magyar Zoltán: Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya. MNKT VIII. 2008, Bp.

Magyar Zoltán

anekdota: ismert történeti személyről vagy jellegzetes társadalmi típusról, →*zsánerről* szóló, csattanóval végződő, zárt szerkezet nélküli, epizódszerű, rövid, humoros hangvételű epikus műfaj. →*Erdélyi János*nak az idegen hangzású ~ magyarítására tett javaslata az →*adoma*, az ad szótóból a lakoma szó mintájára. „Az anekdota vagyis mint én magyarítom: adoma” (Magyar közmondások 1851, 447). Egymás szinonimájaként jelent meg a kétféle elnevezés. Gyakran nemzetközileg jól ismert →*vándormotívumokra* épül. Műfajilag a →*tréfás mesével*, tréfás elbeszéléssel, →*trufával*, →*viccel* van rokonságban. • A görög eredetű ~ elnevezést (jelentése: kiadatlan) elsőként a Justinianus császárról és Theodóra császárnéről írt udvari pletykákon alapuló titkos történetekre használták, ennek nyomán a tartalma miatt nem kiadásra szánt művekre. A szó, ha némi jelentésárnyalattal is, alkalmas volt a 13. sz.-i Itáliában formálódó, majd hamarosan Európa-szerte népszerű műfaj megnevezésére, amelynek lényeges vonása az érdekesség, az elmondott esemény rövidege és csattanós lezárása. Egy-egy híres emberhez vagy kitalált személyhez, gyakran furfangos, éles eszű →*kópéhoz* számos vándoranekdota kapcsolódott (pl. az olasz Gonnella és Arlotto, a német Till Eulenspiegel, közel-keleti Naszreddin hodzsa, a magyar →*Mátyás király*, →*Háry János*, →*Józsa Gyuri*). A műfaj gyökereinek, előzményeinek vizsgálata, vándortémáinak eredete nem csak a nemzetközi, hanem a magyar kutatásban is igen nagy múltra tekint vissza. • Az ~ szó a magyar nyelvben mint műfaji megnevezés a 18. sz. végén jelent meg, →*Andrád Sámuel* két kötetes gyűjteménye címében viseli: *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*. (Bécs 1789–1790), *Andrád művének előzménye* →*Kónyi Jánosé*, aki 1782-ben szerkesztette meg magyar nyelvű tréfa gyűjteményét: *A' mindenkor nevető Democritus, avagy okos leleményű furtsa történetek* címmel (Buda, 1784–85), mely további kiadásokat is megért 1796-ban, 1815-ben, majd 1848-ban az első kötet ponyván is, Bagó Márton kiadásában. *Andrád Sámuel és Kónyi János anekdotagyűjteményei* jórészt külföldi forrásokat követnek, de részben szintén az egykorú szóbeliségben gyökereznek, különösen ami jóízű előadóstílusukat illeti. →*Szirmay Antal* latin nyelven örökölte meg a 19. sz. elején a Felvidék főúri köreiben szállongó mendemondákat. →*Dugonics András* és az ő nyomán →*Ballagi Mór* közmondásgyűjteményeikben →*szállóigék* és →*szólások* magyarázataként alkalmaztak nagyszámú, részben a szóbeliségből származó ~t. E kiadványok nyomán a műfaj magyar nyelvterületen is gyorsan terjedt, népszerűsége tette szert, melyet tovább erősítettek a →*kalendáriumok*, amelyeknek kedvelt műfaja lett a 19. sz.-ban („humoristika”, anekdotás szekrény, demokritusi cseppek, magyarkák, szézlýlabdacskok, unalmas órákban időöltésre elegy-belegy történetek címek alatt). Külön típusa alakult ki a kalendáriumoknak, amely a naptáron kívül csak anekdotákat közölt. Az 19. sz. végén jelentkező magyar →*élclapok*nak is kedvelt műfaja volt. Gyakran idegen nyelvből fordítottak ~kat a kalendáriumok és az élclapok számára. →*Jókai Mór*nak kiemelkedő szerepe volt a műfaj formálásában, népszerűsítésében, aki önkénteseiből hálózatot épített ki a gyűjtésére. A magyar néphumorról szóló akadémiai székfoglalójában

három és félezer, később már 17 000 anekdotából álló gyűjteményt emeletet, melyet részben hallomásból jegyzett fel, részben olvasói küldtek be neki. Anyagát bedolgozta műveibe, önálló kötetben is közzétette, s folyamatosan közölte élclapjaiban. Az 1858–1880 között szerkesztett →*Üstökös* című élclapja számára népes olvasótábora rendszeresen küldött be történeteket, velük a szerkesztői üzeneteken keresztül Jókai állandó kapcsolatban volt, kritikát mondott a beküldött szövegekről, tanácsot adott, fogalomhasználata így sokakra gyakorolt hatást. Jókai különbséget tett az anekdota és az adoma jelentése között. A szórakoztató, humoros történetekre használta az adoma elnevezést, gyűjteményes köteteiben mindig összefoglaló névként, és az adoma egyik alcsoportjaként kezelte a történelmi tárgyú, történelmi személyekről szóló csattanós történeteket, az anekdotákat. S ettől kezdve válik bizonytalanra e két fogalom értelmezése. Mikszáth Kálmán a saját maga, felesége és barátai által gyűjtött ~kat elsőrendű irodalmi nyersanyagként tekintette, művei jórészt ezekre épültek. →*Tóth Béla* a századforduló idején 6 kötetben adta ki a „magyar anekdotakincset”, gyűjteményében azonban a paraszti szájhagyomány közkedvelt darabjai csak igen kis számban fordulnak elő. Békési István ugyancsak a városi réteg, a tanult emberek anekdotáit gyűjtötte össze. György Lajos, aki az ~ első magyar tudományos földolgozója volt, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* című könyve a magyar anekdotakutatás alapköve. →*György Lajos*, aki az ~ elnevezést használta, és az adoma elnevezés csak mint műfaj történeti momentum kap helyet nála. György Lajos írta a →*Magyarság néprajza* ~ fejezetét, melyben erről a kérdéstről így ír: „[...] az idegen hangzású anekdota és a magyarnak érzett adoma egymás mellett vetekedik ugyanazon fogalom tartalmának nyelvi kifejezésében. Némelyek a kettőt egynek érzik, mások azonban élesen elhatárolják a történeti személyekhez kötött s így hitelességre számot tartó termékeket azoktól a történetektől, amelyekben a személy elvesztette a nevét s pusztá típusá vedlett át.” (György 1934, 150) →*Vöö Gabriella* a tréfás epikus műfajcsoport egyik legavatottabb magyar szövegfolklór kutatója volt a 20. sz. második felében a népi tréfa kommunikációelméleti megközelítésű monográfiájában a *Tréfás népi elbeszélésekben* az ~t a tréfás mesék, rátótiádák, tréfák (trufa), viccek fogalmi rendszerében igyekezett elhelyezni. Az ~ mozgékonyására vall, hogy könnyen alakul át tréfás mesévé, meseepizóddá, falucsúfolóvá esetleg mondává, ismeretes a szólásokkal, közmondásokkal való kapcsolata. • Az ~t szerkezeti szempontból három részre osztotta: alapmozzanat, fordulat, csattanó. Az ~ szüzsék a →*folklorizálódás* és a →*folklorizmus* állandó körforgásában élnek. A szépírodalomban és a populáris irodalomban típusai sokszínűek, szövegük kiérleltebb, megfogalmazásuk kimódoltabb, iskolázottságot, tájékozottságot nyelvtudást (német, latin) tükröznek. A népköltészetben bizonyos típusok népszerűsége feltűnő. Nagyon jellemző, hogy milyen típusokat, motívumokat fogad be, azok esetleg más folklórműfajból már ismertek, megvan az előképük. Az adatközlők gyakran hangsúlyozzák az ~vélt vagy valós személyes kötődését.

Irod.: Jókai Mór: A magyar nép adomái. Pest, 1856, 1857; In Jókai Mór: Az önkényuralom adomái I. (1850–58) (s.a.r. Sándor István) /Jókai Mór összes művei./ Bp., 1992; Dömötör Sándor: Cigányadomáink. (Anyagösszefoglalás). Ethn. 1929, XL. 82–106; György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai. 1934, Bp.; Vöö Gabriella: Többet ésszel, mint erővel. Mesék, tréfák, anekdoták a romániai magyar népköltészetből. 1969, Bukarest; Vöö Gabriella: Tréfás népi elbeszélések. 1981, Bukarest; Sándor István: Anekdota. In Vargyas Lajos (főszerk.): Magyar népköltészet. MN V. 1988, 167–212 Bp.; Ujváry Zoltán: Adomák Gömörből. 1988, Debrecen; Hajdu Péter: Az anekdota mint a magyar élet tükre. In Szegedy-Maszák Mihály–Veres András: A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig. 2007, 418–429. Bp.; Landgraf Ildikó: Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. EL XXX. 2013, 114–137.

Landgraf Ildikó

anya: alakja a népmesékben mellékszerepben fordul elő. Negatív megjelenése a mostoha~, bizonyos mesékben az eredeti ~alak átalakítása mostohává szándékos művelet eredménye (ATU 327A → *Jancsi és Juliska*, ATU 709 → *Hóféherke*). Max Lüthi szerint a mesékben, miként a valóságban is, minden anyát fenyegeti a mostohává válás veszélye, mihelyt a lánya felserdül és önállósodni, a családi kötelekektől elszakadni készül: féltékenység és rivalizálás jelenik meg az ~ és lánya kapcsolatában. Jungi értelmezésben a mostoha ~ az igazi ~ alakjának a „kettéhasadása” által került a mesékbe, az életkorral változó viszony leképezését szolgálja. Az Annales iskola viszont valós társadalmi helyzetek (gyermekágyi halandóság, háborús viszonyok) tükröződésének tudja be, hogy a mesékben gyakran szerepelnek mostohák (Darnton 2010). Ha a mostohának saját lányai vannak, azokat kényezteti (rá hasonlítanak, rútak és gonoszak), az árvát üldözi, dolgoztatja, élelemmel, ruhával nem látja el. A mesék hősnőjét gyakran veszélyeztetik egyéb női családtagok, anyós vagy leánytestvér (aki szintén lehet mostoha). A mostoha alakja mégis gyakoribb a testvérekről szóló mesékben, mint az egyetlen leány- vagy fiúgyermekről szólókban. Az életet adó, tápláló ~ a hőst hamuban sült pogácsával bocsátja útra, negatív szerepben viszont elveszi gyermekei életét és testüket táplálékként találja fel (ATU 720 → *Anyám megölt, apám megevett*, ATU 567 – Csodamadár, ATU 450 → *Az öztestvér*). A magyar népmesékben, miként ez Európában általános, az ~lánya kapcsolat ritkán harmonikus (pl. segít lányának a férjhez menésben, hibáinak eltitkolását tanácsolja stb.). „A lány számára a legjobb ~ a halott ~” (Lundell 1999), aki varázsszerepeket ad, segítő állat képében szimbolikusan lányával marad. Fiát munkára serkenti, ha az lusta vagy ostoba (MNK 650D* → *Buli Jankó*, MNK 1684* → *Bolond Mihók*, ATU 675 → *Rest Miska* stb.). A meggondo-

latlan ~i átok beteljesül a fiain (ATU 451 → *A hét holló*), de a hősnő áldozatvállalása révén minden jóra fordul. Az Anyamell a küszöb alatt (mesekezdő típus, MNK 327B* az ATU 312D → *Borsszem Jankó* magyar és főleg magyar cigány változataihoz illeszkedik) azt a gondolatot sugallja, hogy a testvéreit kereső hőst a közös anyatej segíti majd felismerni. Solymossy Sándor ezért ezt a motívumot matriarchális eredetűnek tartotta. Miként a lányos népmesékben is fenyegeti a gyermeket az ~/mostoha~ szexuális féltékenysége, az ATU 590 – A hűtlen anya típusban az ~ fia ellenségével (rabló, óriás stb.) szerelmi viszonyt folytat, vele szövetkezve nyíltan fia életére tör. Pszichológiai magyarázat szerint az özvegy anyák új kapcsolatából adódó konfliktust ábrázolja a mese, de a legyőzendő ellenfél szimbolikus értelemben lehet maga az apa is, akit a fia saját erejének, férfiasságának bizonyításával kíván meghaladni. • A gyermektelen asszonyok a mesékben is erősen vágyanak az anyaságra: ez általában nem természetes úton következik be (virág szagolása, fohász stb.), és nem mindennapi gyermekük születik (ATU 700 → *Hüvelyk Matyi*). • A → *kegyetlen anya*, a kapzsi ~ (→ *zsivány felesége*) balladákban is megjelenik. A szerető, gondoskodó ~ képe a lírai dalokban bontakozik ki, valamint az anyák mintaképeül szolgáló Szűz Máriához kapcsolódó költészetben (→ *Mária-legendák*, → *legendaballadák*). A gyermekét sirató, fájdalmas ~ az → *archaikus népi imádságokban* jelenik meg.

Irod.: Solymossy Sándor. A matriarchátus nyomai a folklórebán. Társadalomtudomány I. 1921, 1. 136–146; Lüthi, Max: So leben sie heute. 1976, 60. Göttingen; Köhler-Zülch, Ines: Schneewittchen hat viele Schwestern: Frauengestalten in europäischen Märchen. Beispiele und Kommentare. 1991, Gütersloh; Franz von, Marie-Louise: Női mesealakok. 1995, Bp.; Lundell, Torborg: Mutter. EM 9. 1999, 1047–1057; Shojaei Kawan, Christine: Mutter: Die treulose M. Uo. 1057–1064; Boldizsár Ildikó: Mesék anyákról. Történetek a világ mesekincséből. 2000, Bp.; Bálint Péter: Az anya halál-apektusai a népmesében. Fordulópont 2009, 46. 41–65; Darnton, Robert: Lúdanyó meséi és más tanulmányok. 2010, Bp.

Nagy Ilona

Árpád: 840 és 850 között (más vélemény szerint 845 és 855 között) – 907 (más vélemény szerint 900 körül) a magyarok fejedelme (895–907?). → *Álmos* fia. A nomád állattartó magyarság a besenyőktől és a bolgároktól elszenvedett vereségek után az ő vezetése alatt érkezett a Kárpát-medencébe, így az utókor az ő nevéhez köti a honfoglalást. Szintén ~ nevéhez kapcsolódik az első magyar uralkodódinasztia, az ~-ház alapítása is. Megszakította ugyanis a honfoglalás előtt szokásos ún. besenyő öröklési rendet: oldalági rokonai helyett saját leszármazottaira ruházva át a fejedelmi hatalmat egy európai típusú uralkodóház alapjait teremtette meg. Így a 18. sz.-i történészek az ő nevéhez kezdték kapcsolni az első magyar uralkodócsalád alapí-

tását is, noha ez annak idején nem volt előre elhatározott tudatos döntés, s a közvetlen utókor sem így nevezte meg az ~ nyomában járó fejedelmeket és királyokat. • Életének eseményeiről keveset lehet tudni, születése, halálának körülményei épp úgy a múlt homályába vesznek, mint házassága, hadi tettei. Családjáról annyi tudható biztosan, hogy négy fia volt. A körülötte kialakuló folklorisztikus hagyományok elsősorban a →*Gesta Hungarorum* hatásának tulajdoníthatóak. →*P. mester* a honalapítást tervszerű katonai akciók sorozataként ábrázolta, amelyek végrehajtójaként a nagy hadi tehetséggel megáldott ~ot jelölte meg. Ezt a képet erősítette a középkori forrásokban fennmaradt egyetlen hozzá kapcsolódó folklorisztikus szöveg, a →*fehérlő mondája*. Elképzelhető, hogy e történet →*hősköltészeti* eredetű, s a középkor első századaiban még mint szóbeli folklór élt. A mondában megjelenő kép azonban teljesen ellentétben áll a történelmi valósággal. *P. mester* leírásában a magyarság útját és kalandozásait bajvívó tornák, áldomások és lakomák övezték. A valóságban ~ a szakrális kettős fejedelemség rendszerében a künde méltóságát viselte, ami megkövetelte a világi hívságoktól való távol maradást, feltehetően nagyon zárkózott, visszavonult életet élt. • Anonymus gestája a felfedezését követő évszázadban széles körben ismertté vált, s egyfajta másodlagos folklórja alakult ki. Az elsősorban az értelmiség által írásos formában terjesztett honfoglalás-képben a magyarság Kárpát-medencébe érkezése dicsőséges honszerző háborúként jelenik meg. Ezt a felfogást terjesztették a felvilágosodás eszmetörténeti, valamint a →*romantika* művészeti irányzatának hatására létrejövő →*eposzok*, eposztörédek, elbeszélő költemények is. Pázmándi Horváth Endre, Ráday Gedeon, →*Csokonai* és Vörösmarty művei mind a militáns ~képet erősítették, s a historiográfia sem tudott egy ideig szabadulni Anonymus hatásától. A korszakban alakuló és terjedő honfoglalás elképzelésben azonban emellett egyéb értelmezések is helyet kapnak. Bibliai analógiával elgondolt honfoglalás is elterjedt volt a műveltségi elit és a művelt középrétegek sorában: ~ot a magyarok Mózeseként jelenítették meg, akinek az a feladata, hogy új hazát találjon a népnek, amelyet Isten választott ki a megtérítendő sorába. Ez a kifejezés, ~ a magyarok Mózesese, elsőként a 14. sz.-i krónika-kompozícióban jelent meg, a 19. sz.-i azonban nem biztos, hogy közvetlenül e középkori forrásból építkezett, valószínűleg sokkal nagyobb hatással volt kialakulására és elterjedésére a korszellem. A fentiek mellett irodalmi eredetűnek tekinti a tudomány az ~ személyével kapcsolatban leggyakrabban emlegetett két epizódot, a →*vérszerződést* és ~ pajzsra emeltetését. Mindkettő ókori, ill. középkori írott forrásokra nyúlik vissza, s hosszú időn át kizárólag írásban és képben terjedtek, ezért irodalmi →*toposzoknak* tekintjük őket. A populáris honfoglalás-képet, az irodalmi eredetű toposzokat, valamint a honfoglalás középkorból fennmaradt mondáit (→*honfoglalási mondák*) a parasztság felé a →*populáris olvasmányok*, →*ponyvák*, →*kalandáriumok* közvetítették a 19. sz. folyamán. Ezek, valamint a közoktatás, a →*tankönyvek*, →*Benedek Elek* és mások ismeretterjesztő könyvei hatásá-

ra a téma valóban az egész társadalomban elterjedt, újrafolklorizálódott, s napjainkig is gyűjthető. ~ből azonban nem vált valódi →*mondahős*, mivel nem voltak meg ennek feltételei: sem biológiai élete, sem mitikus életének eseményei nem voltak ismertek, amelyből →*hősmondák* alakulhattak volna ki. • Vizuális ábrázolása évszázadokon át meglehetősen szegényes volt. A legtöbb az ún. Nádasdy Mausoleum metszeteihez nyúlt vissza. Ezt a tendenciát csak a →*romantika* ill. a historizmus törte meg. ~ot a 18–19. sz. képzőművészei leggyakrabban a vérszerződés jelenetében ábrázolják, szintén gyakori az Árpád emeltetése toposz képi megjelenítése is. A 19. sz. végén megteremtődött a populáris honfoglaláskép és a refolklorizált honfoglalás-mondák mellett egy harmadik szegmense is ~ folklórjának: →*kultuszának* építését a művészeti historizmus, továbbá a Millennium építkezési hulláma, szoborállítási láza, látványosságai stb. segítették elő. Ekkor alakult ki az intézmény-, köztér és személynévadásban betöltött fontos szerepe is (~ út, ~híd, ~kilátó, ~ Gimnázium, ~ Egyesület). A 19. sz. végétől a közoktatásnak, a →*paraszti írásbeliségnek* tulajdoníthatjuk a történeti tudat megváltozását is, egyúttal a saját kisközösség története iránti érdeklődés feltámadását. A település történetét szívesen vezették vissza a régmúltba, a honfoglalás vagy Géza fejedelem idejébe. Feltehetően e 19. sz. végi magas- és közkultúra hatásának, ~ kultuszának tulajdonítható, hogy ~ alakja számos →*helyi mondában* is megjelenik, objektumok, helyek egykori használatjaként, látogatójaként tűnik fel a lokális történelmi emlékezetben.

Irod.: Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István. Janus 1989, 6. 42–53. Basics Beatrix: A honfoglalás és a magyar állam létrejöttének időszakát ábrázoló grafikák a Magyar Történelmi Képcsarnokban. Folia Historica 1991, 16. 125–141; Rózsa György: „Árpád emeltetése”. In Hofer Tamás (szerk.): Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. 1996, 35–43. Bp.; Kristó Gyula: Árpád fejedelem. In Uő.: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. 2002, 9–32. Bp.; Szabados György: Árpád fejedelem. Történet és emlékezet. Magyar Tudomány 2007, 167. 1428–1438; Mikos Éva: Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században. 2010, Bp.

Mikos Éva

áruló: az európai epikus hagyomány jellegzetes antihőstípusa, a →*történeti mondák* →*hőseinek* bukását általában árulás okozza. A magyar történeti mondák negatív alakjainak leggyakoribb tulajdonságai: gyávaság, kegyetlenség, ostobaság, hiúság, pénzéhség, a mértékletesség határainak átlépése, leggyakoribb →*bűnük* az árulás. A magyar mondahagyományban ez a →*Rákóczi-* és a →*betyármondák* állandó motívuma. A →*törökvilág monda-körében* és egyes →*várak mondáiban* is megtalálható az árulás motívuma.

A folklórtörténetekben II. Rákóczi Ferenc tartózkodási helyét, rejtkehelyét többnyire egy nőrokona, felesége, szeretője, lánya árulja el, ritkábban saját katonái, olykor Ocskay László, Bezerédi Imre vagy Károlyi Sándor. Ezekben a történetekben mindig Rákóczi személyének az elárulásáról van szó, és nem a szabadságharc bukásáról. A magyar mondákban a betyárok vesztét is árulás, gyakran a szeretőjüké okozza, vagy a tartózkodási helyet fedi fel az ~ vagy a hős erejének, kiemelkedő képességeinek titkát. A mondahős sebezhetetlensége hajának, három aranyhajszálnak, vagy egy birtokolt tárgynak köszönhető, vagy három piros búzaszemmel kell rálőni és akkor csodás képességeinek vége. Az ~t többnyire kapzsiság, pénzéhség, hatalomvágy hajtja, és a később ez okozza a vesztét. Az ~ szeretőt olykor nem a pénz, hanem a szerelemfélézés vezérli. A történeti mondákban bűn büntetlenül (→*bűn és bűnhődés*) nem maradhat, az ~ erkölcsi megsemmisüléssel, de nagyon gyakran halálával is bűnhődik tetteért. A magyar történeti mondahagyományban az ismert történelmi személyiségek közül →*Görgei Artúr* az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc honvédtábornoka, hadügyminiszter, a honvédsereg fővezére ölti magára az áruló típusának jellemvonásait.

Irod.: Küllös Imola: Betyárok könyve. 1988, 32–44. Bp.; Magyar Zoltán: Rákóczi a néphagyományban. Rákóczi és a kuruc kor mondavilága. 2000, Bp.; Landgraf Ildikó: Történeti valóság – típusalkotás – költői szöveg. Az áruló típusa a magyar folklórban. In Szemerkenyi Ágnes (szerk.): Folklór és történelem. 2007, 227–239. Bp.

Landgraf Ildikó

Bákainé: természetfeletti képességekkel bíró személy, táltos asszony, egyike a székelyföldi folklór legnépszerűbb mondahőseinek, esetenként Fekete asszonynak is nevezik. É részben mitikus, részben történelmi személy (egyes hagyományok szerint →*Dózsa György* özvegye volt) hagyományköre rendkívül sokrétű és sokszínű, és gyökereit illetően a középkori Szent László-történetek motívumvándorlásával is számolhatunk (lovának sziklában megmaradó patkónyoma, nagy távolságokra történő ugratás), olyannyira, hogy azokat a 19–20. sz.-ra a helyi folklór teljes mértékben az új folklórhősre ruházta át (helyi vonatkozású Szent László-mondák már nem ismertek e vidéken). Az 1877-ben megjelent első mondataközlés óta övezi e mondahőst néprajzi figyelem, a nagyközönség körében azonban elsősorban Benedek Elek népszerűsítő kiadványainak a részeként vált ismertté. A recens gyűjtések azt mutatják, hogy e hagyományok elterjedését illetően nem volt számottevő a különféle kiadványok hatása: a közösségi tudás szerves részeként mindössze Ditróban és Szárhegyen része a szájhagyományozott népi műveltségnek (halványan még a Ditróval határos Gyergyóremetén és a ditróiak kirajzásaként létesült Orotván is), azonban e két községben az

orális tradíciók sok olyan adatot őriznek, amikről másutt nem esik szó. • E hagyományok központi eleme, hogy ~ akárcsak Csíkban és Kászonban → *Úz Bence*, képes volt meglátni a jövőt. ~ próféciái részben a technikai civilizáció fantasztikus fejlődését ecsetelik (a divat megváltozása, repülőgép megjelenése stb.), leginkább azonban egy majdani világégésről, s annak részeként az addigi civilizáció pusztulásáról szólnak), köztük e jövődölések legszemléletesebb motívumaként arról, hogy e harmadik nagy háború után újra vadonná lesz a Gyergyói-medence, és a vadállatok majd a – csak a 20. sz. elején épült – ditrói kéttornyú templom oldalához fogják súrolni az oldalukat (→ *esztatologikus mondák*). • A ~ról szóló mondák több ponton is összekapcsolódnak a tatárjárás mondakörével. Gyergyószárhegyi hagyományok szerint az ő tanácsára egy hadicsel által győzedelmeskedtek az ellenség felett (erős paprikát szórtak a szemükbe). Ditrón már inkább természetfeletti képességei kapnak nagyobb hangsúlyt a tatárok legyőzéséről szóló mondákban: egy szál karddal a kezében öli halomra őket, valamint – akárcsak Szent László, ill. más harcos szentek – lova hátán holtában tér vissza megsegíteni a csatázó székelyeket.

Irod.: Paál Gyula: Bákainé. Nyr. 1877. VI. 177–178; Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V. 1894–1896, Bp.; Landgraf Ildikó (szerk.): „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történeti mondák. 1998, Bp.; Magyar Zoltán: Erdélyi népmondák I–II. 2011, Marosvásárhely; Magyar Zoltán: Mondák a végső időkről. A magyar folklór esztatologikus hagyományai. In EL XXX. 2013. 138–196.

Magyar Zoltán

betyár: törvényen kívüli, rablásból, állattelhajtásból élő, rendszerint nőtlen ember. A magyar ~ok a 18. sz. végétől a ház és föld nélküli zsellérekéből, elcsapott pásztorokból, szélnek eresztett végvári katonákból, szegénylegényekből, katonaszökevényekből lettek, és 3–8 fős bandákba verődve kora tavasztól késő őszig az erdőkben, nádasokban tanyázva útonállásból, fosztogatásból éltek. Telente tanyákon, rendszerint orgazdáiknál húzódtak meg. Azokon a területeken (pl. az Alföldön, a Duna–Tisza közén, vagy a hegyvidéki erdőkben) ahol a 19. sz.-ban még külterjes állattartás volt, többnyire a lábasjószág (szarvasmarha, ló, disznó, birka) elhajtásából és értékesítéséből, ill. az útonjárók, vásározó mesteremberek, kereskedők, helyi uraságok kirablásából éltek. A rablott jószágokat, ékszereket kiterjedt orgazdahálózat révén értékesítették. A ~ok „karrierje” általában 2–4 évig tartott, és biztos bukás (börtön, kivégzés) volt a vége. A börtönviselt ~okat ritka kivételtől eltekintve (pl. → *Sisa Pista*) nem fogadta vissza a társadalom. • A beciar szó oszmán török eredetű, szerb-horvát közvetítéssel került a magyar nyelvbe, eredeti jelentése: ház és igaerő nélküli, alkalmi munkákból élő nőtlen fiatalember. A 18. sz. közepétől még ebben az értelemben használták (l. pl. be-

tyárbútor), majd a ~ kifejezés fokozatosan negatív jelentésűvé válik, a lókötő haramia, zsvány, ill. a normasértő viselkedés, erkölcsi magatartás (korhely, tolvaj, parázna) jelölésére, ill. megengedően kópé, csintalan értelemben (is) alkalmazzák. • A 19. sz.-i osztrák sajtó még magyar specialitásnak tartotta a betyárkodást, az utóbbi hét évtized történeti vizsgálataiból azonban kiderült, hogy a ~ is az ún. „társadalmi banditizmus” egyik képviselője, olyan, mint az ukrán opriskák, a balkáni hajdukok és hajdutok, szlovák zbojnyikok. E. Hobsbawm angol történész szerint (1974) minden újkori ~ „primitív lázadó”, aki politikai ideológia nélküli, szervezetlenül tevékenykedő csoportokba tömörülve a társadalmi tiltakozás legegyszerűbb formáját, a helyi hatalommal való erőszakos szembeszállást választja. Európában mindenütt, de a tengeren túl, Ázsiában, sőt Ausztráliában is voltak olyan személyek, csoportok, akik a maguk törvénytelen eszközeivel próbálták megvédeni szűkebb közösségüket az idegen elnyomók és a feudális kizsákmányolás ellen. A ~ok társadalmi funkciója és tetteik megítélése nagy mértékben függ az adott nép nemzeti történelmétől. A Dunától ÉK-re eső területek folklórájában a ~ elsősorban a társadalmi igazságtalanságok, a feudális elnyomás elleni harc bátor képviselője, a független és szabad férfi ideálképe volt. A délszláv, görög, bolgár nép ~jait hősepiakai hagyományaiknak megfelelően nemzetvédő, a nemzeti függetlenségért harcoló hősként ábrázolja saját folklórájuk. Ez az aspektus hiányzik a magyar folklórból, annak ellenére, hogy egy ~okból toborzott szabadcsapat ténylegesen harcolt az 1848–49-es szabadságharcban. (→*Rózsa Sándor*) A ~ok hiteles történelmi szerepe, folklorisztikus, ill. művészi, irodalmi ábrázolása nemzetenként különböző. Az ún. *igaz, jó ~ (noble bandit)* közös európai modellje az angol Robin Hood volt. • Hobsbawm szerint (1985, 42–43) az igaz ~ jellemzői Európában (így a magyar néphagyományban is) a következők: 1. Törvényen kívüli élete a helyi hatalom képviselőivel való összeütközéssel kezdődik, olyan cselekmény miatt, amelybe ártatlanul keveredett bele, ill. amely a saját közössége szempontjából nem számít bűnnek (pl. állattelvesztés miatti lopás, vérbosszú, szökés a katonaságtól, ill. börtönből, lányszöktetés). 2. Megbünteti a „rosszakat”, akik rendszerint a hagyományos paraszti életmód felforgatói (gazdag egyházi személyek, ügyvédek, kereskedők, uzsorások), ill. idegenek, a nemzeti elnyomás képviselői. 3. Azért rabol a gazdagoktól, hogy a szegényeknek adja. 4. Embert csak önvédelemből, vagy megtorlásként öl. 5. Nem hagyja el szűkebb közösségét, s ha túléli az üldöztetést, börtönt, becsületes polgárként él és dolgozik. 6. Közössége csodálja, segíti (rejtegeti, éllelmezi). 7. Erőszakos halála különböző, de mindig árulás következménye, amikor szűkebb közösségének egyik tagja szövetezik ellene a hatóságokkal. 8. A néphagyomány szerint mágikus védelem alatt áll, sebezhetetlen és láthatatlanná is tud válni. 9. Nem ellensége a törvényeket megalkotó királynak/császárnak, csak a helyi hatalom képviselői (földesurak, papok, vármegye), ill. az (idegen) elnyomók ellen harcol. • A klasszikus ~világ Mo.-on a 18. sz. fordulójától a 19. sz. utolsó harmadáig tartott. Megszűnése egyrészt gróf Ráday Gedeon teljhatalmú kormánybiztos (1869–1872)

következetes irtóhadjáratának köszönhető, aki kegyetlen módszerekkel számolta fel a ~bandákat és állította helyre a közbiztonságot. Másrészt a nagy legelők tagosításával, a folyók szabályozásával vége szakadt a ~nak megélhetést biztosító külterjes, ún. rideg állattartásnak. „Míg a világ, világ, világ lesz, / A betyárra többé jó nyár sose lesz! / Mindenfelé tagosítják a határt, / A jó gazda bekötözi a lovát.” (Nagyszalonta, Bihar m.) • A ~ok hozzátartozóik védelmében többnyire álnéven, csúfnéven tevékenykedtek (Barna Péter, →*Zöld Marci*, Csali Pista, Dönti Peti, Kis Víg Miska) és váltak hírhedtté (→*Angyal Bandi*, →*Sobri Jóska*), de a →*betyárköltészetben* számos torzult névváltozattal és költött névvel is találkozunk (ilyen pl. a *Patkó-nóta* Bandija). A színhagyományozás során a ~neveket könnyen és gyakran cseréltették az egyes folklóralkotásokban, ill. a különböző. korban és régióban élt ~okat gyakran együtt emlegették fiktív személyekkel, pl. Rinaldo Rinaldinivel, egy 18. sz.-i osztrák regény hőseivel. A szomszéd népek (szlovák, román, ruszin) betyárfolklórja is hatott a magyarra. Feltűnően hasonló pl. a szlovák →*Jánošík/Jánosik* és a 100 évvel később élt →*Vidrócki Marci* hagyományköre. A színjátékszerű népszokásokban (→*betyárfarsangoló*) szereplő ~ ugyanolyan sematikus zsánerfigura, mint a huszár, a vándor zsidó kereskedő, a borbély vagy a cigány. A 19. sz. második felének népi díszítőművészetben is csak regionálisan, elsősorban a dunántúli és az alföldi pásztormunkákon, apróbb fa és szaru használati tárgyakon (borotvatok, tükrös, mosó sulyok, rühzsírtartó) valamint a mézeskalács ütőfákon, mintákon láthatunk nyalka, szépen öltözött, fegyveres ~at. Legtöbbször életük fontos és dicsőséges pillanataiban: a pandúrokkal/zsandárokkal harcolva, csárdai mulatozás közben, díszes ruhában, a kedvesükkel együtt ábrázolják őket. • A néphagyományban megjelenő ~ személytelen, egyéni arc és sors nélküli ideáltípus. Csak ritkán említik a hatóságok elől folytonos menekülésben lévő ~ életének valódi eseményeit, elfogatásának és halálának igazi körülményeit. Minél távolabb kerülünk térben és időben egy-egy vidék ismert ~jaitól, annál valószínűlenebb, sematikusabb a róluk szóló folklóralkotás. Ezzel szemben a helyi ismertségű, kistílusú tolvajok, zsványok, lóköttők, az ún. *futó, nádi, réti, házásó, gunyhóverő, kurta* és *kapca* ~ok tetteiről hitelesebb elbeszélések szólnak. (→*igaz történet*, →*betyármonda*) • A magyar ~folklór idealizáló hajlamát egyrészt a nyugat-európai irodalmi rablóromantika és a ~témájú színdarabok, népszínművek hatásának tulajdoníthatjuk; másrészt magyarázhatjuk azzal is, hogy a hajdani eposzi hősök (→*hősepika*) tulajdonságait (bátorság, nagy testi erő és szépség, sebezhetetlenség, halhatatlanság, furfangosság, a közösség érdekeinek harcos képviselője) ruházták rájuk, még olyankor is, amikor a valóságban sem személyiségükben, sem tetteikkel meg sem közelítették azokat. • A mo.-i ~világ több 19–20. sz.-i író és költő életművében, valamint a filmművészetben is nyomot hagyott.

Irod.: Dömötör Sándor: Betyárromantika. Ethn. 1932, XLI. 5–24, 91–113; Gönczi Ferenc: A somogyi betyárvilág. 1944, Kaposvár; Béres András: Tiszántúli híres betyárok. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 26.

1961, Gyula; Békés István: Magyar ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig. 1966, 27–3. Bp.; Nagy Czirok László: Betyárélet a Kiskunságon. 1965, Bp.; Szűcs Sándor: Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. 1969, Bp.; Dömötör Sándor: Adatok a felső-magyarországi betyárvilág kialakulásának kérdéséhez. A HOM Évkönyve VIII. 1969, 389–436. Miskolc; Szabó Ferenc: A dél-alföldi betyárvilág. 1969, Gyula; Hobsbawm, E. J.: Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században. 1974, Bp.; Hobsbawm, E. J.: Bandits. Suffolk 1985; Küllös Imola: Betyárok könyve. 1988, Bp.; Küllös Imola: Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. In Mohay Tamás (szerk.): Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. 1992, 271–284. Debrecen; Geroj ili zbojnyik? Obraz razbojnyika v fol’klore Karpatszkogo regiona. Heroes or Bandits? Outlaw Traditions in the Carpathian Region. (ed. Viera Gašparíková, Boris N. Putilov in association with Imola Küllös–Piroska Szabó) 2002, Bp.; Seres István: Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban. 2012, Békéscsaba.

Küllös Imola

betyárköltészet: verses magyar betyárfolklor. A 19. sz.-ban virágzott, ám költői képei, motívumai bizonyos költészettörténeti előzményekből (→*lataorköltészet*, ponyván terjedő →*hírvers*), ill. kortárs folklórműfajokból származnak. A betyárfolklor zömét a prózai elbeszélések (→*betyármonda*) és a lírai dalok (→*betyárdal*) alkotják. A magyar néphagyományban viszonylag kevés a →*betyárok* tetteit, elfogatását és halálát megéneklő →*betyárballada*, nincsenek ún. betyártáncok és nincs betyárszínháték sem, mint a szomszédos népeknél. • A ~ az alábbi nagy témákról szól: 1. a betyár mint ideál; 2. a betyárélet szépsége és nehézségei; 3. a betyár önportréja, dicsekvése; 4. betyárkalandok, betyárvirtus (állatelhajtás, az üldözők kijátszása); 5. mulatás a csárdában; 6. bujdosás; 7. szembeszállás és összeütközés a hatalom képviselőivel; 8. a rabság és a börtön képei (→*rabénekek*); 9. panaszkodás a betyársors miatt (→*panaszdalok*). • Egy-egy folklóralkotásban két-három téma is összekapcsolódik. A magyar ~ képei, motívumai, formulái egyrészt a korábbi szájhagyomány →*bujdosó*- és →*rabénekeiből*, →*pásztorköltészetéből*, valamint a 19. sz. romantikus →*műdalaiból* merítettek. Ez utóbbiakat a →*népszínművek* és az olcsó →*ponyvanyomtatványok* népszerűsítették országszerte. A ~ azokon a vidékeken, ahol a 19. sz.-ban ténylegesen „működtek” betyárok (Dél–Dunántúl, Dél–Alföld, Gömör; Heves és Borsod megye) elsősorban az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó férfiak repertoárjának részei. A betyárdalokat és -balladákat gyakran →*magyar nóta* dallammal, →*mulatónóta* funkcióban éneklik. A 19. sz.-i Erdélyben a régiesebb lator- és rabénekek, bujdosódalok töltenek be a ~hez hasonló sze-

repet a szájhagyományban. • A magyar ~ mentalitása ambivalens, mindig „kívülről” láttatja és „kommentálja” a törvényen kívüliek életét és erkölcsét. Elsősorban ebben és stílusában különbözik a latorköltészettől. Egyrészt sajnálkozik az otthontalan, hatóságok előtt bujkáló, fiatalon elfogott és bebörtönzött, ill. felakasztott betyárokon, elítéli törvénytörtő tetteiket, másrészt viszont irigyli őket függetlenségükért és nagyra tartja őket bátorságukért. A ~ a törvényen kívüli betyárkodást a szabadság és függetlenség egyetlen lehetőségének állítja, annak ellenére, hogy a paraszti/népi mentalitástól távol áll a betyárok szabados erkölcsi felfogása és életmódja. Sajnálják ugyan őket tragikus sorsukért, de félnek tőlük és gyakran meg is vetik őket. Mindezek az érzések, attitűdök egymással keveredve jelennek meg a ~ben. • A magyar ~ jellegzetesen 19. sz.-i, leggyakrabban az idealizált „jó betyárt”, „igaz betyárt”, a férfi virtust ábrázolja, a törvényes rend túlerőben lévő képviselőivel való lehetséges, merész szembeszállást példázza. Mind az énekelt, mind a prózai folklóralkotások a bátor, gavallérosan viselkedő, országos ismertségű „úri”, azaz „címeres” lovas ~ról szólnak, romantikusan idealizálva személyét és tetteit. A betyár egyéni karakter nélküli hős, rendszerint a szegények védelmezője, aki megtorolja a társadalmi igazságtalanságokat: „Nem kell nekem szegény ember garasa, / Van a grófnak elég lova, bankója...” A szájhagyomány szerint elfogására csak a véletlen balszerencse, vagy szeretője/cinkostársai árulása miatt kerül sor: „Lova lába megbotlott egy gödörbe/fenyőbe/gyökérbe, / Ott fogták meg szegény betyárt örökre...” Szembetűnő, hogy a magyar ~ben alig találkozunk a szláv és görög betyárfolklórra oly jellemző bajtársiassággal, „bandaszellemmel”. • A ~ idealizáló hajlamát egyrészt a nyugat-európai irodalmi rablóromantika és a betyár témájú színdarabok, népszínművek hatásának tulajdonítható; másrészt azzal magyarázható, hogy a hajdani eposzi hősök (→*hősepika*) adottságait, tulajdonságait ruházták rájuk, még akkor is, ha a valóságban személyiségük és tetteik meg sem közelítették azokéit. • Az 1980-as években a Kárpát-Balkán Bizottság Folklór Szekciójában nemzetközi kutatás folyt a térség betyárfolklórjáról. Ennek eredménye a résztvevő országok válogatott nemzeti betyár-bibliográfiájának kiadása (1984), valamint egy monografikus igényű összegzés, mely a magyar, lengyel, orosz, román, szlovák és ukrán betyárfolklórt, a téma legfontosabb szakirodalmát és →*népköltési gyűjteményeit* országokénti csoportosításban mutatta be. A magyar ~nek nincs külön antológiája, Küllös Imola könyvében (1988) és az országos anyagot tartalmazó népköltési gyűjteményekben a „Betyárdalok”, „Rabénekek”, ill. „Betyárballadák” c. fejezetek adnak belőle válogatást.

Gyűjtemények: Ortutay Gyula–Katona Imre (szerk.): Magyar népdalok II. 1970, 453–541. Bp.; Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa II. 1976, 635–747. Bp.; Népköltészet. (s.a.r. Küllös Imola) 1994, 277–313. Bp.

Irod.: Folklórni tradice a zbojnicich. Bibliographia Ethnographica Carpatobalcanica 3. Eds. by Frolec, Vaclav–Kubiček, Jan. 1984, Brno, Küllös Imola: Betyárok könyve. 1988, Bp.; Geroj ili zbojnyik? Obraz razbojnyika v

fol'klore Karpatszko regiona. Heroes or Bandits? Outlaw Traditions in the Carpathian Region. (ed. Viera Gašparíková, Boris N. Putilov in association with Imola Küllös–Piroska Szabó) 2002, Bp.

Küllös Imola

bögöly teremtése: → *eredetmagyarázó monda*, főleg pásztorok körében volt népszerű. Krisztus és Szent Péter vándoroltak. Krisztus megszomjazott, egy gulyástól vizet kért/út felől tudakozódott. A gulyás, akinek az állatai éppen deleltek, az árnyékban heverészett. Lusta volt felkelni, csak a lábával mutatta, hogy merre van a kút/út: hozzanak maguknak vizet. Továbbmenve egy juhászt találtak, akinek a birkái szanaszét futkostak. Tőle is vizet kértek, de ő szabadkozott, hogy nem ér rá, de mégis adott nekik vizet (változatokban Krisztus vállalja, hogy amíg elmegy a kútra friss vízért, vigyáz a juhokra). Változatok: mind a hárman a kúthoz mennek, Krisztus a kút vizét borrá változtatja (Nógrádsipek, Lammel–Nagy 2001, 229–230). Krisztus egyedül vándorol, mindkét pásztortól tejet kér, a gulyás inkább pihenni szeretne, a juhász megfog egy juhot, megfeji (Kálmány 1882, 140). Az elbeszéléstípus eredetmagyarázó záradéka a büntetés és a jutalmazás, amely máig ható változásokat eredményez. Krisztus az állatok természetét felcseréli, melegben az addig nyugodt marhák nyugtalanok, szaladósak, míg a nyugtalan juhok csendesek lettek. „Ettől kezdve, ha meleg nyárban felmelegszik az idő, a birka-falka összeáll delelni, s kezdődik a juhászdél. Ezalatt a juhász főzhet, pihenhet, de még alhat is. Ellenben meleg időben a gulyás nem győz futkározni a marhák után, és ha megjelennek a marhahajtó böglyök, elkezd a marha bogározni, szalad világnak, úgy, hogy lóhátról is alig bírják a gulyások összeszedni” (Nagy Czirok 1995, 289). A teremtett világ rendje nem csak így változik meg: az állatokat zavaró rovarokat (légy, szúnyog, böglyöly) Krisztus a juhokról „átirányítja” a marhákra, ezentúl ezek a juhokat nem, csak a marhákat csípik: tehát a rovarok tulajdonságai megváltoznak, ez okozza a többi állat magatartásának a megváltozását is. Más változatokban azonban nemcsak a meglévő világban történik változás, hanem teremtő cselekedettel is kiegészül a → *szüzsé*. Krisztus ekkor teremti a böglyöt a marhák megzavarására. A lustaság büntetése zavaró rovarok teremtésével (Mot. A 2032.2.) a → *légy teremtése* mondáihoz kapcsolja a szüzsét. Míg ezek a lények a földből (por, sár) keletkeznek, és a változatok egy részében Szent Péter végzi a teremtő aktust (→ *démiurgosz*, → *duális teremtésmondák*), a másik állatot, a terelő kutyát Krisztus teremti, hogy megjutalmazza a juhászt. Temesközi változatban farkasoktól félti a juhász a nyáját, míg vízért megy, de Krisztus megnyugtatja. A farkasok valóban megjelennek. „Vót a juhásznak két lófeje, akkó még a vót a juhásznak a szamara. Krisztus Urunk a két lófejet összeütötte, az a két lófej szilindöknek vált: eszalattak a farkasok. Azuta vannak szilindök kutyák” (Kálmány 1882, 171). Kiskunsá-

gi változatban Jézus a földről felkapott lábszárcsontot hajított el, amiből egy pulikutya ugrott ki, azóta végzik a pulik a terelést (Nagy Czirok 1959, 298). A monda egyik jellegzetes motívuma – a lusta legény lábbal mutatja az utat – egész Európában elterjedt (→*Rest legény, szorgalmas lány*, ATU 822), az eredetmagyarázó, állatok teremtését elbeszélő folytatás csak a magyar nyelvterületeken és a Balkánon ismert (bolgár, román, aromán változatok). A kutyát a farkasokhoz vágott kőből (a föld anyaga), vagy ami még figyelemre méltó és a magyar változatokkal egyező, már létező teremtményből, valamely állatból teremti Krisztus: a támadó farkasból (két bordájából egy hím és egy nőtény kiskutyát – bolgár változat), vagy a farkas által követelt báránnyal – aromán változat).

Irod.: Kálmány Lajos: Szeged népe II. Temesköz népköltése. 1882, Arad; Dähnhardt, Oskar: Natursagen II. 1909, 117–123. Leipzig–Berlin; Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. 1959, Bp.; Lammel Annamária–Nagy Ilona: Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek. 2001, Bp.

Nagy Ilona

Csizmás kandúr: →*tündérmese* (ATU/MNK 545B). Cselekménye: egy szegény (legkisebbik) fiú egy →*macskát* örököl (vagy megment a vadászoktól egy rókát, ürgét); az állat gazdája iránti hűségéből vagy →*hálából* megígéri, hogy feleséget szerez neki és gazdaggá teszi. Az →*állatsegítő* ezt különféle illúziókeltő cselekedetekkel és ékesszólással meg is valósítja, így elhiteti az uralkodóval, hogy gazdája vagyonos ember. A legény rongyos-szakadt ruháit a patakba vagy sárba hányja és útonállóak támadásával magyarázza a megfelelő öltözet hiányát; az uralkodó lányával kötött frigy után a legény állítólagos birtokainak bejárása során csellel/pénzzel/fenyegetéssel ráveszi egy uraság szolgálait, hogy mondják magukat a legény jobbágyainak, majd az uraságot csellel eltávolítja/elpusztítja, kastélyát pedig elfoglalja. A cselekmény vagy itt zárul, vagy egy újabb →*epizód* társul hozzá: miután megszerezte gazdájának a feleséget és a vagyont, az állat →*próbára* teszi a legényt és halottnak tettei magát. A legény a szemétdombra dobatja a tetemet. Az állat visszatér; a legény megbánja hálátlanságát. A mese széles körben elterjedt: ismert Európában, a Kaukázusban, Közép- és Dél-Ázsiában, Észak- és Dél-Amerikában, valamint Dél-Afrikában. Az állat kiléte a regionális sajátosságoktól függően változhat (pl. sakál, majom, gazella), de szerepe (segítő, csínytevő, ill. a mese tulajdonképpeni hőse) és jellege/jelleme (lélekjelenlét, előrelátás, kitűnő verbális képesség, helyzetfelismerő és problémamegoldó készség) azonos. Nyugat- és Közép-Európában a mesékben általában macska, Kelet- és Délkelet-Európában pedig →*róka* szerepel. A magyar változatokban mindkét állat előfordul. Ha nem háziállat a főszereplő, akkor a mese olyan epizóddal indul, amelyben a legény megmenti a vadállat életét, vagy valamilyen egyéb jócselekedetet követ el, s a cselekmény tulajdonképpen az állat hálájának eredmé-

nye. A gazdájának vagyont és feleséget szerző, vagyis gazdasági-társadalmi felemelkedéshez segítő, eszes és manipulatív macskáról szóló történet az európai írásbeliségben 1553-ban jelent meg → *Straparola* velencei elbeszélés-gyűjteményének részeként. Ezután felbukkant → *Basile* nápolyi gyűjteményében is (1634–1636) a próbatételt tartalmazó záróepizóddal. Ezekben a korai olasz változatokban egy mágikus képességekkel bíró nősténymacska állt a történet középpontjában. A mesének igazi népszerűséget → *Perrault* 1697-ben megjelent francia változata hozott. Itt lett a macska kandúr és kapta meg jellegzetes csizmáit is. A mese francia és német nyelvterületen is igen kedvelt volt; Ludwig Tieck drámát írt belőle (*Der gestiefelte Kater*), és a → *Grimm testvérek* is szerepeltették a *Kinder und Hausmärchen* első kiadásában (1812). A magyar nyelvterületen ennek a mesének több mint húsz változatát jegyezték le, elsősorban a Dunától keletre fekvő vidékekről. Az eddig ismert legkorábbi magyar változat 1818-ban látott napvilágot a → *Hasznos Mulatságok* hasábjain (A' Matska), ez feltehetően *Straparola* elbeszélésének fordítása. A szóbeliségből rögzített első kiadott variáns 1863-ban a → *Kri-za János* szerkesztette Vadrózsákban jelent meg (Csihán királyurfi). A következő évben ponyvakiadása is piacra került (A csizmás macska). Ezek a szövegek szüzséjüket tekintve *Basile*, ill. *Perrault* változatára hasonlítanak, ám különösen a székely változat tanúskodik a → *mesemondó* (Róka Puskás Tamás) elbeszélő tehetségének rendkívüli stiláris erejéről.

Irod.: ATU I. 316–317, MNK. II. 312–314. Escarpit, Denise: *Histoire d'un conte: Le chat botté en France et en Angleterre*. 1985, Paris; Köhler-Zülch, Ines: *Kater: Der gestiefelte Kater* (AaTh 545B). EM 7. 1993, 1069–1083; Zipes, Jack: *Of Cats and Men*. In *Happily Ever After: Fairy Tales, Children, and the Culture Industry*. 1997, 15–38. New York; Kaplanoglou, Marianthi: AT 545B „Puss in Boots” and „The Fox-Matchmaker”: From the Central Asian to the European Tradition. *Folklore* 1999, 110. 57–62; Gulyás Judit: Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a *Hasznos Mulatságok*-ban. In Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*. 2008, 317–329. Bp.; Köhler-Zülch, Ines: *Puss in Boots*. In Haase, D. (ed.): *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales I–III*. 2008, 794–795. Westport, Connecticut–London.

Gulyás Judit

csodaszarvas-monda: a → *honfoglalási mondák* egyike. Kézai Simon mester, valamint a 14. sz.-i krónika-kompozíció, ill. a *Képes Krónika* őrízte meg számunkra. Utóbbi közvetlenül műve elején, vagyis a magyarság eredetmondájaként adja elő a ~t. Az első fennmaradt lejegyzése a keletkezéséhez képest rendkívül későinek tekinthető. Információértékkel bír az is, hogy a korábbi századokból fennmaradt kútfőnél, Anonymus → *Gesta Hungarorum*-ában nem maradt ránk. A történet kútfők által lejegyzett változatai szerint a két testvér, Hunor és Magor, Ménrót / Nimród fiai sarvas-

ünőt, azaz nöstény szarvast üldöznek, akit szem elől tévesztve, elvesznek a Meótisz mocsarában. Öt éven át kóborolnak az ingoványban, majd a hatodikban Perzsiában találják magukat. Ott mindketten feleségre lelnek Dula fejedelem két lánya személyében. Az ő leszármazottaik a hunok és a magyarok, akik a krónikás szerint kétszer vonulnak be Pannóniába, egyszer Attila vezetésével, majd pedig Árpád irányítása alatt. Ilyen formán a történet a →*hun-magyar mondakör*nek is fontos darabja. • A lejegyzés több ponton is kompilált: feltehetően létezett egy szájhagyományból származó mag, amelyet a szerkesztő saját céljának megfelelően, avagy félreértésből alakított át. A bibliai genealógia, amely Hunort és Magort az →*ószövetségi* Nimródtól eredezteti, feltehetően tudós →*kompiláció*, akárcsak a Hunor név mögött a hun nép feltételezése, ami lehet népetimológia, de sokkal valószínűbb a tudatos ferdítés, amelynek célja a magyarságot a világhódító ősök leszármazottaként tüntetni fel. A szarvas-üldözés jelene, a szarvas-östől való származás gondolata, valamint a nőrablás →*motivuma* finnugor és/vagy török eredetű elemek lehetnek a mondában. Mindhárom motívum gyakori a sztyeppe népek körében, ugyanakkor a szarvas-üldözésre és a testvérfiúk két rokon nép őseiként való feltüntetése számos európai párhuzamot is találhatunk az ókortól napjainkig, különböző folklór műfajokban. Előbbi a középkori →*legendairódalomban*, valamint a →*mesékben* is igen elterjedt. A csodaszarvas üldözéséről szóló mondát már Jordanes Geticájában (550–552) is megtaláljuk mint hun eredetmondát. Ennek alapján Moravcsik Gyula úgy vélte, hogy a teljes ~ kútfőknél fennmaradt lejegyzése kompiláció, s a történet nem volt ismert a magyarság körében (1914). Későbbi kutatások ezt cáfolták, s úgy magyarázzák, hogy valójában nem a hun és a magyar nép szimbolikus egyesítését örökíti meg a történet, hanem egy valóban megtörtént eseményt, amely az évszázadok során feledésbe merült. A 830 körül a Meótisz ingoványaiban élő magyarság és egy török nyelvet beszélő törzs, az onogurok szövetségkötésének állít emléket. Hunor nevében tehát az onogur, míg Magor nevében a magyar népnév őrződött meg. Ezt a szájhagyományban élő mondát fordították ki és hasznosították a huntörténetet kitaláló tudós krónikások. • A csodaszarvas csodafiú szarvas kifejezés formájában a →*regősénekek* gyakori szereplője. Egyebek mellett ennek okán vélték többben úgy, hogy a regősének és a →*hősköltészet* között folytonosság mutatható ki. Csodatévő, útmutató, agancsa ágai között gyertyákat vivő szarvasokkal találkozhatunk legendákban, mondákban is. Így egy →*Szent Lászlóhoz* kapcsolódó, a Képes Krónikában olvasható templomalapítási mondában (124. rész), továbbá számos nyugat-európai szent legendájában, mint amilyen Szent Hubert, Szent →*Genovéva* stb. • A ~ népszerűségét a 19. sz.-ban →*Arany János* kiváló verses feldolgozásának köszönhetjük (Rege a csodaszarvasról), amely töredékben maradt →*eposza*, a Csaba-trilógia elkészült darabja, a Buda halála 6. énekeként olvasható (1863). Ez a feldolgozás nagy népszerűsége tette szert, s bekerülve az iskolai →*tankönyvekbe* hamar általánosan ismertté vált; →*Kodály Zoltán* megzenésítése, amely szintén gya-

kori szereplője általános iskolai tankönyveknek, tananyagmintáknak még fokozta közkedveltségét.

Irod.: Moravcsik Gyula: A Csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. EPhK 1914, 38. 280–292, 333–338; Hóman Bálint: Kézai hún-krónikájának mondai elemei. In Uő.: A magyar hún-hagyomány és a hún-monda. 2003 (1925), 93–112. Bp.; Berze Nagy János: A Csodaszarvas mondája. Ethn. 1927, XXXVIII. 65–80, 145–164; Solymossy Sándor: A magyar Csodaszarvas monda. Magyarország 1940; Dömötör Tekla: Árpádházi Imre herceg és a Csodaszarvas monda. Filológiai Közöny 1958, 6. 317–323; Kristó Gyula: História és kortörténet a Képes Krónikában. 1977, Bp.; Fodor István: Az ősmagyarság etnikai tudata és a csodaszarvas-monda. In Molnár Ádám (szerk.): Csodaszarvas. Őstörténet, vallás, néphagyomány II. 2006, 9–37. Bp.

Mikos Éva

egyéniségkutatás: a mesemondó egyéniségét a vizsgálódás középpontjába állító, nemzetközi elismertségnek örvendő magyar kutatási módszer. Néhány külföldi elméleti előzmény (Azadovszkij, Szokolov fivérek stb.) után az 1940-es években kialakult „budapesti egyéniségkutató iskola” → *Ortutay Gyula* vezetésével (tagjai → *Dégh Linda*, → *Kovács Ágnes*, → *Banó István*, → *Dobos Ilona*, → *Katona Imre*, majd → *Penavin Olga*, → *Nagy Olga*, → *Faragó József*, bizonyos fokig → *Gaál Károly* és mások) feladatának tartotta egy kiváló → *mesemondó* teljes meseanyagának és világképét alkotó hiedelemvilága összetevőinek elemzését, az elbeszélő élettörténetének, társadalmi réteghelyzetét jelölő foglalkozásának vizsgálatát. Ezek ismeretében megfogalmazhatóvá vált a mesemondó típusa, előadói viselkedésmódja. Leírások, elemzések születtek a mesemondás tanulásáról, mester és tanítvány, környezet és közönség viszonyáról, a befogadó hallgatóság mesemondás-tanulást befolyásoló szerepéről, majd az előadásmódot meghatározó jelentőségéről, mellyel biztosítani tudta a fennmaradó hagyománytiszteletet az egyidejűleg kikényszerített újítások igénylése mellett. A mesemondást kommunikációs tényként vizsgálták. • Az 1960-as évektől rendkívül gazdag autentikus anyagot és kiváló meserepertoárokat örökíthettek meg. Folytatódhattak a 40-es évektől kezdődő, az egyéniséget és a közönségét körüljáró, a → *hagyományozást*, → *variálódást*, adaptációt, valamint a hallgatói recepciót és az élő mesemondó közösségeket középpontba állító, monografikusan elemző tanulmányok, a korábbi, egyedi, hallgatóságot nélkülöző előadó meséinek szövegekőzpontú, eredetre, → *szerkezetre*, stílusrétegekre stb. vonatkozó, elsősorban filológiai vizsgálatait továbbfejlesztve. • Amíg a vizsgálat központjában kizárólag a kontextustól független → *meseszöveg* állt, addig a rövid, emlékezet után rögzített vagy diktálást követő lejegyzés többé-kevésbé logikus, stabil típusokat képező narratívumokat eredményezett,

melyeket földrajz-történeti elterjedésre vonatkozó, →*stiliztikai*, →*esztétikai*, →*poétikai* elemzéseknek vetettek alá. A vizsgálat során osztályozták a szövegeket, melyeket →*típusokba*, →*motívumokba* stb. soroltak, s feltárták bennük a →*mesei sztereotípiák*, a beágyazott hiedelmek, világképek rendszerét. • Más jellemezte az elmondás →*kontextusában* felvett mesemondást: a mesélő a hallgatóság érdeklődésétől befolyásoltan több típust összefűzve, motiváltabban, kiszínezettebben, aktualizáltabban adhatta elő mondanivalóját, s ez formai-tartalmi következményekkel járt. Ortutay véleménye szerint (Ortutay 1960) ez magyarázza, hogy a kikristályosodott, logikus, önálló típusformákat képező nyugati, vagy →*könyvmesékkel* szemben az élő előadás nyomán rögzített felvételek illogikusoknak, szerkezet nélkülieknek, instabilaknak, tetszőleges összetételűeknek tűnhettek, holott a sajátos, országszerte elterjedt affinális típuskapcsolatok arra engednek következtetni, hogy mindenütt ez jellemzi az élőlásavas mesemondást. • Megállapították, hogy a →*reprodukáló* és →*kreatív mesemondó* közti különbség megnyilvánul a változatlan szöveghűség, ill. szerkezeti, motivikai bővítés használatában, a mesemondás időtartamában, valamint abban, hogy hagyományos vagy új mesét mond-e az előadó. Különbségeket mutattak ki a mesemondók műfajhoz való vonzódásában: szimbolikus →*tündérmese* vagy reális →*trufa* alkotja-e a repertoárjukat. Eltéréseket találtak a férfi és női mesélők közt is: az előbbieket inkább a kalandos, az utóbbiak pedig a morális töltetű meséket adták elő gyakrabban. • Ortutay Gyula gyűjteményétől (1940-től) és az →*Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*től kezdve a kutatók nemcsak a hiteles, népi szövegeket közölték, hanem az előadót is elmélyült tanulmányokban mutatták be. Ennek a sorozatnak a mesélői között vannak a társadalom perifériájára szorult, marginális előadók, mint pl. →*Fedics Mihály*, →*Pandúr Péter* vagy →*Tóth Szőke Józsefné*, rendkívüli repertoárral rendelkező cigány mesélők, mint →*Ámi Lajos*, →*Jakab István*, →*Cifra János*, a nagy olvasottsággal rendelkező →*Tombác János*. Megemlíthető még →*Busa Viktor*, →*Babos István*, →*Jóni Ferenc és Anna* és számos más mesemondó. A még eleven, →*közösségbeli mesemondás* lehetőséget biztosított a kutatóknak, hogy feltárják a →*hallgatóság* szerepét is az előadás létrejöttében. • Vizsgálták azt a befogadó közösséget (Dégh 1963), amely a kulturális örökség etikai, vallási, lokális, regionális, esztétikai, szimbolikus stb. jelentéseinek és öntudatos fenntartásának letéteményese, s mint ilyen, ez a befogadó közösség szabja meg a mesemondást illető tartalmi, formai, stiláris stb. kérdéseket is. E befogadó közösségek minden cselekménysort meghatározott jelentésekkel felruházó hallgatóságból állnak. A meseszöveget a hallgatóság – önmaguk számára jelentéseket kifejezésre juttató – reagálásai, megnyilatkozásai, célzásai hívják létre. Értékelő megjegyzéseik irányítják, szentesítik vagy elutasítják a mesemondást, általánosabb jellegű normatív kijelentéseik pedig értelmezik a megszülető alkotásokat. • Elemezték a hagyományos falusi →*mesemondási alkalmakat*, elsősorban a falusi közös munkákat, pl. a kukoricafosztót és a -fejtőt, fa- és kőhordó kalákákat stb. és a téli

fonóbeli szórakozásokat, valamint a társadalmi eseményeket, mint a nagy lakodalmakat, keresztelőket, de főképp a virrasztók előadói alkalmait. Mellettük feltárták, hogy állandó mesemondási alkalmak adódnak a falvakon kívüli, nem paraszti foglalkozású fizikai munkások, koldusok, földnélküli parasztok, alkalmi mezőgazdasági munkások, napszámosok, pásztorok, halászok körében is, valamint a kórházi betegek, együtt raboskodók, együtt katonáskodók változékony kisközösségeiben. • A mesemondás komplex társadalmi gyakorlatának vizsgálatára irányuló mikroanalitikus terepgyakorlati technika kiegészült a szigorú összehasonlító filológiai analízissel, amely – Dégh Linda megállapítása szerint (Dégh 1963) – összehasonlítja a specifikust az általánossal a hagyományozás és felejtés folyamatában, hogy felmutassa a →*variálódás* és változás törvényszerűségeit az átörökítéstől a szétmesélésig. • Az 50-es, 60-as évek mesemondói még többé-kevésbé aktív, a tradíciót megőrizni kész és képes hallgatóságnak meséltek, ahol a közösségek tagjai számára általános volt a folklórtudás. • A 70-es, 80-as években már általánosabb, hogy eltűnik a közösség hagyomány-ellenőrző szerepe, előtérbe lépnek az előadó kreatív, újíto törekvései, s mindez a hagyományoktól való elszakadást és a közösség által nem szentesített egyéni újítások bevezetését jelenti. • A klasszikus mesemondás társadalmi megbecsülésének eltűnése felgyorsította a tradicionális alkotó szájhagyományozás élő gyakorlatának elsorvadását és elősegítette műfaji átalakulását. Beszűkültek és fokozatosan megszűntek a hagyományozást fenntartó közösségi alkalmak maguknak a hagyományos közösségeknek a felbomlása, ill. átstrukturálódása következtében, fellazult a korábban kötelező erejű erkölcsi értékrend és szétfoszlott annak követendő példakép mivolta, valamint egyre szélesebb körben terjedt el az egyéni ismeretszerzést és szórakozást lehetővé tevő →*tömegkommunikáció*. • Az ~i módszer azonban – életképességét igazolva – maga is átstrukturálódott, napjainkban is sikerrel hódít meg egyre újabb szakterületeket, pl. a vallási néprajzban, a táncos ~ban, a népdal, a hiedelem vagy a népi táplálkozás rendjének kutatásában.

Irod.: Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél. (bev. tanulmánnyal és jegyz. kíséri Ortutay Gyula) 1940=1978², Bp.; Uő.: A magyar népmese. In Ortutay Gyula–Dégh Linda–Kovács Ágnes: Magyar népmesék. 1960, Bp.; Dégh Linda: Az egyéniségkutatás perspektívái. Ethn. 1960, LXXI. 28–44; Ujváry Zoltán: Az egyén szerepe a népszokásokban. Ethn. 1963, LXXIV. 501–520; Kovács Ágnes: A népmese látványszerűsége; Gesztusok és hangutánzás a mesében. In Voigt Vilmos (szerk.): A szájhagyományozás törvényszerűségei. 1974, 25–26. Bp.; Szabó Judit (bev., jegyz., gyűjt.): Rózsa királyfi. Berekméri Sándor geryeszegi meséi. 1977, Bukarest; Szapu Magda: Mesemondó és közössége Kaposszentjakabon. Ciganisztikai tanulmányok 4. 1985, Bp.; Pozsony Ferenc: Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet. A klézsei Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc. Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára 2. 1995, Kolozsvár; Dégh Linda: Narratives in society: a performer-

centered study of narration. FFC 225. 1995, Helsinki; Nagy Olga: Alkotás és befogadás a népi prózában. Ethn. 1997, 108. 151–164; Barna Gábor: Egyéniségkutatás a magyar vallási néprajzban – Bálint Sándor „Egy magyar szentember”. In Barna Gábor (szerk.): Szentemberek. 1998, 26–36. Szeged; Romsics Imre: Kisújszállás népi táplálkozásának rendje. Helytörténeti füzetek 6. 1998, Kisújszállás; Felföldi László: A táncos egyéniségkutatás elveinek és módszereinek kialakulása. Történeti áttekintés. Zenetud.Dolg. 1999, 139–159. Bp.; Kovács István B. (gyűjt., bev.): Szőlő-Szült-Kálmány. Öt gömöri hősmese. 1999, 196–222. Bratislava; Raffai Judit: A mesélő ember. Szűcs László bácskai parasztember meséi. 2001, Bp.; Szuhay Péter (gyűjt., előszó): A három muzsikus cigány. Babos István babócsai mesemondó meséi. (szerk., utószó, jegyz. Benedek Katalin, bev. Karády-Görög Veronika) 2002, 415–482. Bp.; Martin György: Mátyás István ‘Mundruc’. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata. 2004, Bp.; Magyar Zoltán–Varga Norbert: Három szem klokočka. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei. 2006, Bp.; Keszeg Vilmos: A népmese előadásának módja és kontextusa. Ethn. 2007, 118. 15–70.

Benedek Katalin

egyházlátogatási jegyzőkönyv: a püspöki kar által előírt, az illető püspökséghez tartozó egyházközségek rendszeres ellenőrzéséről beszámoló irat, az 5. sz.-tól kezdve gyakorolt ellenőrzési forma. A tridenti zsinat (1545–1563) újraszabályozta, és kötelezte a püspököket, hogy évente személyesen látogassák végig egyházmegyéjük valamennyi parókiáját, ill. ha túl nagy volt a terület, engedélyezte, hogy a püspök személyes megbízottja tegye meg, de az ~et egy hónapon belül köteles volt a püspök elé terjeszteni. Az ~nek a templom épületére, az oltárookra, oltárképekre, a szent edényekre, a papok ruházatára, a templom, ill. a parókia könyveire, anyagi javaira, a papok életkorára, műveltségére, képzettségére, nemzetiségére, erkölcsükre vonatkozó adatokat kellett rögzíteni, s ugyanezeket a tanítókkal (iskolamesterekkel) kapcsolatban is meg kellett fogalmaznia. Az 1629-es nagyszombati zsinaton Pázmány Péter foglalkozott az egyházlátogatások újraszabályozásával, nagyobb figyelmet szentelve a papságnak a hívek lelki gondozásával kapcsolatos teendőinek. Az ~ek kitöltése esetleges volt, nagymértékben függött a kitöltő személyétől, és csak a 18. sz.-ban tapasztalható a kérdőív szerűen összeállított teljeskörű szempontrendszer, s az arra adott pontos válasz. • Mo.-n az első ismert, másolatban fennmaradt ~ 1397-ből származik, s az esztergomi káptalanhoz tartozó egyházak leírásával foglalkozik. 1542-ből pécsi plébánia-összeírások, az 1550-es évekből esztergomi, 1554-ből veszprémi egyházközségek jelentései ismeretesek. A jelenhez közeledve egyre több ~ válik ismertté, az egyházlátogatások napjainkban is folynak, s nemcsak a katolikus, hanem a protestáns egyházakban is ismert gyakorlat. Az ~ek nyil-

vántartása, rendszerezése a 60-as években indult meg Mo.-n. A 70-es évektől kezdődően fokozott mértékben kezdték feltárni az ~ek művelődéstörténeti vonatkozásait. • Az ~ekből megismerhető az egyházi személyek szerepe a közösségben, megtudható, hogy a tanítás a feladataik közé tartozott-e vagy sem, voltak-e tanítók a vizsgált egyházi közösségben, milyen volt a nyelv-ismeret, mi volt a tanítási anyag stb. Az ~ek fontos művelődéstörténeti források, amelyekből nemcsak az egyházak építményeiről, a felszereltségéről, berendezéséről, képzőművészeti alkotásairól szerezhető ismeret, de lényeges adatokat tartalmaz a papság, az alsópapság, a tanítók, a köznép műveltségi színvonaláról, az →*írásbeliség* falusi elterjedtségéről, a társadalmi kapcsolatrendszeréről, az értékrendről, és képet ad a népi kultúrát alakító egyházi irányításról, a népi vallásosságról is.

Irod.: Tomisa Ilona: *Visitatio Canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674.* 1992, Bp.; Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz. Az írás térhódítása a művelődésben a korajtkori Magyarországon.* 1996, Bp.; Tomisa Ilona: *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század.* 2002, Bp.; Mihalik Béla Vilmos: *Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyében.* In Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* 2013, 85–99. Bp.

Szemerkényi Ágnes

elektronikus folklór: valamennyi modern, elektronikus tömegkommunikációs eszközön keresztül létrejött és/vagy módosított, továbbított folklóralkotás, kezdve a fénymásoló megjelenésével a faxon keresztül a telefonon át a számítógépig (→*városi folklór*, →*internet-folklór*, →*sms-folklór*). Az említett technikai eszközök segítségével megjelenő képi és szöveges folklóralkotások terjedése a →*folklór* hagyományos, szájról szájra megvalósuló átadási sebességéhez képest összehasonlíthatatlanul felgyorsult, ezzel párhuzamosan az alkotók és felhasználók köre kiszélesedett, az egyes jelenségek élettartama lerövidült. Az ~ legfőbb terepévé napjainkra a számítógép és az internet vált („computer-mediated folklore”; „computer folklore”; „computer and Internet folklore”, Blank 2009, 2012). Az interneten terjedő folklóralkotások szerzői ismeretlenek, felhasználóról felhasználóra terjednek, hagyományos elemekből építkeznek és formulaszerűsége törekednek, a technikai lehetőségeknek köszönhetően könnyen változtathatóak, emiatt variánsokban élnek. Funkciójukat tekintve jellemzően aktuális, közösséget érintő témákra reagálnak (Frank 2011). Az ~ kutatása a hetvenes években kezdődött Amerikában, először a fénymásolók segítségével megjelenő, jellemzően képet és szöveget együtt tartalmazó →*viccek* összegyűjtésével és vizsgálatával. Michael J. Preston már 1974-ben „Xerox-Lore” címen írt a jelenségről (Keystone Quarterly 19. 11–26), Dundes és Pagter pedig negyed

évszázadon keresztül számos ilyen gyűjteményt kiadott, az elsőt 1975-ben (xerox-vice, xeroxlore, photocopylore, faxlore). Napjainkban az ~ egyik legtermékenyebb iránya az ún. Photoshoplore, amely képszerkesztő program segítségével módosított, humoros, digitális képek közösségi létrejöttét és használatát jelenti. A „fotosop-vicek” robbanásszerű elterjedésében a WTC-vicek (az amerikai World Trade Centert ért terrortámadás kapcsán kialakult szöveg- és képanyag) jártak élen (Ellis 2003). A 2001. szeptember 11-ei terrortámadás a vicek keletkezésének és terjedésének a módját tekintve is fordulópont volt. A fotosopolt folklóralkotások terjedésének fő közege az internet, ahol jellemzően e-mail üzenetekben adják tovább a képviceket („digital jokes”) vagy az olyan közösségi oldalakon helyezik el (posztolják), mint a Facebook. A Facebook (a populáris kultúrában szokásos rövidítése: FB) mint a folklóralkotások kiváló forrása a legutóbbi időkben kezdi kivívni a folkloristák figyelmét (Montana 2012; Voolaid 2013).

Irod.: Dundes, Alan–Pagter, Carl R.: *Urban Folklore from the Paperwork Empire*. 1975, Austin; Preston, Michael, J.: *Traditional Humor from the Fax Machine: ‘All of a Kind.’* WF 1994, 53. 147–169; Ellis, Bill: *Making a Big Apple Crumble: ‘The Role of Humor in Constructing a Global Response to Disaster’*. In Narváez, Peter (ed.): *Of corpse. Death and humor in folklore and popular culture*. 2003, 35–79. Logan; Frank, Russell: *When the Going Gets Tough, the Tough Go Photoshopping: September 11 and the Newslore of Vengeance and Victimization*. *New Media & Society* 2004, 6. 5. 633–658; Nagy Ilona: „Folklór in statu nascendi.” *Magyar választások 2002-ben*. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Kül-lős Imola 60. születésnapjára*. 2005, 465–471. Bp.; Blank, Trevor, J. (ed.): *Folklore and the Internet. Vernacular Expression in a Digital World*. 2009, Logan; Frank, Russell: *Newslore. Contemporary Folklore on the Internet*. 2011, Jackson; Blank, Trevor, J. (ed.): *Folk Culture in the Digital Age. The Emergent Dynamics of Human Interaction*. 2012, Logan; Miller, Montana: *Face-to-Face with the Digital Folk. The Ethics of Fieldwork on Facebook*. In Blank, Trevor J. (ed.): *Folk Culture in the Digital Age. The Emergent Dynamics of Human Interaction*. 2012, 212–232. Logan; Voolaid, Piret: *Click ‘like’ and post it on your wall. Chain posts on Facebook-Identity Construction and Values*. *Folklore* 2013, 53. 73–98.

Domokos Mariann

Ferenc József (1830–1916): osztrák császár és magyar király. Alakja a Habsburg uralkodócsalád néhány más tagja, →*Mária Terézia*, →*II. József*, →*Erzsébet királyné* és →*Rudolf trónörökös* mellett a magyar folklór különböző műfajaiban – leginkább →*történeti mondákban*, →*anekdotákban*, →*48-as dalokban*, →*katonadalokban* – elsősorban negatív, de sok esetben pozitív →*hősként* is megőrződött. Folklórával az 1990-es évekig nem foglalkozott

a magyar folklorisztikai kutatás, ahogy általában a nemzetközi sem, hol politikailag is kényes, nem kívánt téma volt, hol csak egyszerűen érdektelen. 1989 után fordult az érdeklődés az egykori Osztrák–Magyar Monarchia országaiban a 19. sz.-i Habsburg-ház tagjainak a népi kultúrában is tetten érhető nyomai felé, összefüggésben a Monarchia időszakának történeti újraértékelésével. • A nevéhez kapcsolódó folklórtörténetek tárháza a forradalom és szabadságharc százéves évfordulójának tiszteletére kiírt pályázat kéziratosa anyaga. 1947-ben az országos – összesen 600 településen végzett – centenáriumi néprajzi gyűjtés során elsősorban a →*szabadságharc folklórját* rögzítették, de számos ~re vonatkozó adatot is lejegyeztek, amelyek a gyűjtésből készült első válogatásból kimaradtak. Csak az utóbbi évtizedekben kezdtek felfigyelni a róla szóló folklórtörténetekre. Az egyik leg gazdagabb →*mondatípus*, amit hozzá és feleségéhez, Erzsébet királynéhoz kötnek a →*késett kegyelem*. A maga elhatározásából vagy még több esetben Erzsébet sugalmazására megkegyelmez az aradi tizenhármaknak, de a kegyelmi parancs nem érkezik meg időben a futár szándékos vagy vétlen késlekedése miatt, esetleg Haynau nem vesz tudomást a király üzenetéről, és a parancs ellenére kivégezteti a honvédtábornokokat. Azokban a történetekben, →*memoratóriumokban*, amelyekben mint negatív szereplő, kegyetlen uralkodó jelenik meg, aki Erzsébet királynéval és fiával, Rudolfal ellentétben nem szerette a magyarokat, megbocsáthatatlan bűne a szabadságharc vérbefojtása, az orosz csapatok behívása, amelyeket a mesélők olykor pénzügyi alkuval is összefüggésbe hoznak, valamint az aradi kivégzések. • Már az 1850-es években megjelent a kortársi magyar közvéleményben, és napjainkig gyűjthetőek olyan történetek, amelyek arról szólnak, hogy a királynak tizenhárom családtagjával kell bűnhődnie a tizenhárom tábornok életéért. Az isteni harag első jelének vélték gyermeke, Zsófia halálát az uralkodócsalád 1857-es mo.-i látogatása alkalmával. A kiegyezés és az 1867-es koronázás után, de különösen az I. világháború idejére a róla kialakított kép átalakult. Az őt ért személyes csapások, testvére, egyetlen fia, majd felesége tragikus elvesztése szánalmat, részvétet, matuzsálemi kora pedig tiszteletet váltott ki alattvalóiban. Több történet szól arról, hogy 1848/49-ben a még tapasztalatlan királyt anyja, Zsófia vagy rossz tanácsadói félrevezették, a 48-as bűnökért, a kivégzésekért valójában ők a felelősök. Abban, hogy 1867 után az öregedő, sok csapást megért uralkodó megítélése kedvezőbb lett, jelentős szerepe volt az udvari propagandának. Már az 1848/49-es szabadságharc alatt és után is ponyvákra terjesztettek császárpárti iratokat. A sajtónak, a koronázásra és az uralkodóház nevezetes alkalmaira kiadott emlékalbumoknak, a kalendáriumoknak, a tankönyveknek, az iskolai ünnepeknek, a szoboravatóknak stb. mind fontos szerepük volt a király személyének népszerűsítésében. Az uralkodópár mo.-i utazásai is hatottak a ~ folklór alakulására. Számos helyi történet őrződött meg a királyi menet útvjáról, hol, kik, hogyan várták őket. Különösen az 1879-es, nagy szegedi árvíz után tett látogatás emléke maradt meg történetekben is, amelyek meg-

fogalmazására minden bizonnyal az eseményt megörökítő képek is hatottak. • Az I. világháború idején a portréjával megjelenő katonai emléklapok, háborús olajnyomatok, falvédők, tányérok, poharak gyártása tömegméretűvé vált, így a paraszti portákra is eljuthattak, erősítve a *nép jó atyja, jó király*-képet. Egyedi szakállviseletét Ferenc József-szakállnak nevezték el, az úri társaság szalonkabátját pedig ferencjósának hívták. Halála után alakja a szóbeli hagyományokban kezdett összefonódni → *Kossuth Lajosé*-vel. A néprajzi gyűjtésekben nevét számtalanszor vele ellentétbe vagy párba állítva emlegették: „Mehalt Ferenc József oda a boldogság, meghalt Kossuth Lajos oda az igazság!” (EA 2112/42). Az I. világháború alatt kiadott kottás-füzetek (pl. *A Monárkia és Németország nemzeti és csatadalai* színes borítójú dalos-füzet) az ő és Vilmos császár arcképével a címlapon, több olyan eredetileg 1848-as dalszöveget tartalmaznak, amelyekben Kossuth nevét kicserélték a királyéra, pl. a → *Kossuth-nótá*ban is. Az epikus hagyományokban is Kossuth Lajosé felcserélődhetett „Ferenc Jóska” nevére. A Kossuth-hagyományok egyik leggyakoribb közlése, hogy legfőbb jótéteménye a robot eltörlése volt. A centenáriumi néprajzi gyűjtésekben a megkérdezettek majdnem ugyanolyan gyakran kapcsolták ezt a magyar parasztság szempontjából rendkívüli jelentőségű cselekedetet hozzá, mint Kossuthhoz. Fontos szereplője a Rudolf-mondakör számos mondatípusának, pl. a Rudolf és a Rothschild fiú történeteknek. Több ~ anekdota (A király szivarjai, A király és Andrássy Gyula gróf, A királyné és a verscsinálás, Addig éljen...) olvasható a 19–20. sz.-i anekdotagyűjteményekben (pl. Gracza 1901; Tóth 1888–1903), közülük kevés ismert a szóbeliségből. A Debreceni kocsis – aki büszkén meséli, hogy vitt ő már nagyobb embert is a királynál, méghozzá Kossuth Lajost – története viszont kivétel, számos folklórgyűjtésből is ismert.

Irod.: Gracza György: A nevető Magyarország. 1901, Bp.; Tóth Béla: A magyar anekdotakincs I–V. 1888–1903, Bp.; Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. 2004, 83–109. Bp.; Magyar Zoltán: A Habsburgok a magyar néphagyományban. 2006, Bp.; Landgraf Ildikó: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In Csörsz Rumen István (szerk.): Minden gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. 2005, 127–140. Bp.

Landgraf Ildikó

fohász: bensőséges érzésből fakadó rövid → *ima*, sóhaj, könyörgés, imádkozás (ÉrtSz. 1966, 861). A vallástörténet a legkorábbi varázsszövegek között tartja számon (Szendrey 1937, 394), a magyar népi vallásosság kutatásában nem alkot önálló műfajt, az ima kapcsán kerül említésre (Báth 1990, 342). → *Lovász Irén* az adatközlői megfogalmazások alapján „magam költöttem

imádságnak” (Lovász 2011, 45), →*Tánczos Vilmos* „belső imának” nevezi (Tánczos 2001, 248) a ~t, és az imádkozás egyik spontán módjának tartja. Alapformái: hála, könyörgés, vallomás, felajánlás, hitvallás. • A ~ sajátos jegyeinek a megrajzolása egy-egy (ima)műfaj tartalmi és formai ismérveire viszonyítva lehetséges. • A hivatalos istentisztelethez kapcsolódó kodifikált imákkal szemben a ~ kötetlen formájú szóbeli vallomás, nem a közösségi kultusz része, hanem a személyes áhítat eszköze (Hamvas 1975, 216). Míg az ima hosszabb és megokolt előterjesztés az istenséghez vagy a szentekhez (Szendrey 1937, 394–395), a ~ egyrétegű, bonyolultság nélkül való rövid, személyes könyörgés (Komoróczy–Lázár 1997, 8). „Elmondom az imádságokat, s aztán beszélek vele [...], mondom: én Istenem, őrizd meg a gyermekeimet [...], rendeld ki az ételt holnapra, rendelj könnyebb napot holnapra, mert ma nehéz volt” (Iancu gyűjt., Magyarfalú, Bákó m., 2010). • Funkcionális szempontból a ~ szövegek és a →*ráolvasás* szövegek között hasonlóság tapasztalható, lévén, hogy mindkét eljárás konkrét szerepet (áldáskérés, baj vagy betegség elhárítása stb.) tölt be, ami az egyes szövegtípusok keveredésében, együttes előfordulásában is megmutatkozik (Lengyel 1994, 128). „Istent kell kérni, [...] Istenem, vedd ki a rosszat az életből, s adj jót nekem a rossz helyett, s a rosszat vidd a pusztaságra!” (Iancu gyűjt., Magyarfalú, Bákó m., 2009). Lényeges különbség azonban, hogy míg a ráolvasás a szándékolt eredményt az isteni közbenjárástól függetlenül képes vagy igyekszik elérni (Pócs 1986, 219), az ima megmarad a kérés szintjén. A mágia szöveges eszköztárába tartozó ráolvasás és a tételes vallás eszközei közé tartozó ima/fohász közti különbség a két jelenség egymástól eltérő hagyományozódási formáiban is megmutatkozik. A ráolvasás szövegek és cselekmények átadása, átvétele gyakran titkos, mágikus rítusok keretében történik (Voigt 1989, 415), az ima/fohászok megtanítása a vallási szocializáció szerves része, az imahagyomány továbbadása a vallásos ember egyik alapkötelezettsége. A különbséget végül a szövegek motivációs háttere is fokozza, ugyanis míg a ráolvasás formula az istenség és az ember közötti bizalmatlan viszonyból fakad, az ima alapja a keresztény vallási szocializáció révén hagyományozódó Isten iránti bizalom (Orosz 1998, 447). • Hasonlóság figyelhető meg az →*archaikus népi imádságok* végén elhangzó imafelajánlások szövegformulái és a spontán imádkozás során elhangzó ~ok szövegei között is, ám ezek az átfedések nem az archaikus imák átalakulásával, hanem a kötött és a tanult szövegeket szükségszerűen kiegészítő és kísérelő egyéni fohászok igényével magyarázhatók. Az egyházi imaszövegekhez hasonlóan az archaikus népi imákat is kíséri az egyházi, liturgikus hatást mutató improvizatív jellegű, sztereotípiákból építkező egyéni ~ (Tánczos 2001, 213–215), amely tartalmát és szövegelemeit tekintve a kereszténység hivatalos és népi imahagyományából táplálkozik: „Mióta végeztem az imádsággal, mondom Istennek: Istenkém, őrizd meg tüztől, víztől, hirtelen haláltól” (Iancu gyűjt., Magyarfalú, Bákó m., 2010). • Az imádkozás, és még inkább a legszemélyesebb bajokat, vágyakat saját szavakkal, csendben

megfogalmazó fohászkodás kutatása igen nehéz feladat. A ~ok sok esetben olyan, a mindennapi kommunikációban rögzült vallásos szófordulatok, imafosztlányok, ráolvasások, amelyek akár rutinszerűen, akár az invokáció szándékával hangzanak el, a →népi vallásosság egészét átszövik, az egyén, egy közösség vallásos mentalitását tükrözik, az imádkozás és az imahagyomány motivációs hátterét alkotják.

Irod.: Szendrey Zsigmond: A varázslatok eszközei. Ethn. 1937, XLVIII. 4. 386–405; Fohász, fohászkodás, fohászkodik. ÉrtSz. II. 1966, 861. Bp.; Hamvas Béla: Fohász. VIL III. 1975, 216. Bp.; Komoróczy Géza–Lázár György: Ima. VIL V. 1977, 7–9. Bp.; Pócs Éva: A „gonoszúzás” mágikus és vallásos szövegei. In Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...”. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Bálint Sándor emlékének. 1986, 213–251. Bp.; Voigt Vilmos: Ráolvasás. VIL XI. 1989, 415–418. Bp.; Bárh János: A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. MN VII. 1990, 331–424. Bp.; Lengyel Ágnes: A paraszti imádkozás rendje. NMMÉ XIX. 1994, 127–137; Orosz György: A „Legszentebb Istenszülő álma” című nagyorosz egyházi népénekekről. In Pócs Éva (szerk.): Extázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. 1998, 433–453. Bp.; Tánczos Vilmos: Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér. 2001, Bp.; Lovász Irén: Szakrális kommunikáció. 2011, Bp.

Iancu Laura

formulavicc, szóvicc: a →*vicc* cselekmény nélküli típusa, amelyben a nyelvi →*humor*, a →*szójáték* eszközeivel élve érik el a humoros hatást. Ezért a ~ek nyelvhez és nemzethez kötöttebbek, mint a →*szűzséviccek*. Jellemzőjük a személytelenség, rendszerint általánosságban fogalmaznak, és így további részleteket (az elbeszélő személye, véleménye stb.) legfeljebb csak közvetve tudhatunk meg. Szerkezetileg lehetnek a végletekig leegyszerűsített egysorosok (Aki árt mond, mondjon bért is!) vagy párbeszéd formájúak. • A ~ humoros hatásának forrása lehet többek között kétértelmű, hasonló vagy azonos hangzású szavak használata, szavak felbontása vagy egymástól független szavak váratlan összekapcsolása, egy szó vagy szócsoporthoz más szöveggörnyezetbe helyezése, váratlan asszociáció, valamint a fentiek kombinációja. Sajátos eset a szavak eltorzítása (Miről lehet felismerni a számítógépes (internetes) kalózokat? Webhely van az arcukon) és a szóvegyülések alakokat létrehozó vicc (Mi lesz a mackó és a narancs keresztezéséből? Pandarin). További típusok: „beszélő nevek” létrehozása nyelvi →*sztereotípiák* felhasználásával (Hogy hívják a finn sífutót? Porhó Hessinnen), rövidítések →*népetimológia*s magyarázata (Voolaid 2010); tréfás definíciók és felsorolások; stb. • Kétértelműséggel játszanak az →*abszurd*, gyakran egyben →*nonszensz* viccek is (Két csoki megy a sivatagban,

melyik a fiú? A mogyorós); a várt kétértelműség hiányával pedig a szándékosan humortalan faviccek (Hallottad az új hollós faviccet? Kár). Szélsőséges, az →*akasztófahumor*mal rokonítható csoportot jelentenek a morbid viccek, amelyek főszereplője nálunk leggyakrabban Pistike vagy a kis kannibál. • A szorosabb értelemben vett ~ek, vagyis a →*formulákra* építő szövegek szinte kivétel nélkül kérdés-felelet formájúak, ezeket a →*találósoktól* gyakran csak az különbözteti meg, hogy az elbeszélő maga mondja-e el a teljes szöveget, vagy a kérdés feltevése után a hallgatótól várja a választ. Gyakran a beugratás a cél. Egy alapsémára hasonló megoldások sorozata építhető, ezt a megoldást követi a hagyományos találósok egy csoportja, az ún. →*tréfás kérdések* is. Egyes vicc-ciklusok, mint a jereváni rádióhoz intézett kérdések vagy az abszolút-viccek (Ki az abszolút sovány? Aki ráül egy forintra, és kilátszik alóla negyven fillér) egy-egy adott korszakhoz kötődnek, mások hosszabb időn át népszerűek. Utóbbira lehet példa a Mi a különbség ...? formula, amely már a 19. sz. elején előfordul (Mi a különbség a kopogató Vendég, 's az ajtóhoz futott Gazda között? Az ajtó. Hasznos Mulatságok 1818, I. 42. 342); a 20. sz. második felétől pedig rendkívül népszerű. Gyakran használt eszköze a kétértelműség mellett a kiazmus, vagyis a szószerkezetet alkotó két szó felcserélése ellentétes szórendű, szimmetrikus szerkezetben (Mi a különbség Amerika és Románia közt? Ott Bush az elnök s vidám a nép. Itt vidám az elnök s bús a nép). Ez a megoldás nemzetközi elterjedésű, a szövegeket hol a viccek, hol a találósok közé sorolják. • Cselekményes viccek csattanója is épülhet szójátékra: Két cigány tanakodik, nem tudják hova tenni az oly sokat emlegetett Rákosit. – Te, ez a Rákosi tulajdonképp császár vagy király? – Egyik se! – Hát akkor mi? – Fára jó.

Irod.: Loomis, C. Grant: What Is the Difference between? WF 1956, 15. 1. 62–63; Katona Imre: Mi a különbség? Közéleti vicceinkről. 1980, Bp.; Huszár Ágnes: A félreértésen alapuló viccek nyelvi magyarázata. Nyr. 1982, 78. 435–440; Schiff, Michael–Parth, Wolfgang W. (Hrsg.): Fragen an Radio Eriwan. 1971, Berlin–Darmstadt–Wien; Balázs Géza: A mai magyar nyelvi humor. Napút 2005, VII. 1. 69–76; Forgács Erzsébet: Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámyelvben, a sajtónyelvben és az irodalmi szövegekben. 2005, Szeged; Voolaid, Piret: Humorous interpretations of abbreviations as a socio-cultural phenomenon. Folklore 2010, 46. 61–82; Farkas Tamás: A nevek humora. In Vargha Katalin–T. Litovkina Anna–Barta Zsuzsanna (szerk.): Sokszínű humor. A III. Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai. 2013, 131–139. Bp.

Vargha Katalin

halandzsa: a hétköznapi beszédben, →*a folklórban* és az irodalomban egyaránt előforduló szavak és →*szövegek*, amelyek a tartalmi és formai normákkal szembehelyezkedve szerveződnek. A ~ szó Karinthy Frigyes alko-

tása, amely a nemzetközi szakirodalomban használatos nonszensz, és a szintén Karinthy által népszerűsített badar szinonimája. A magyar szóalkotások hangalakjától eltekintve jelentésében és használatában mindhárom szó végső forrása a lat. nonsens, amelynek jelentése könnyebben megragadható ellentétéből, a lat. sensusból (érzék, gondolkodásmód, értelem, ész, nézet, vélemény, gondolat, jelentés, tartalom'), és széles jelentésmezejének tagadásával, „kifordításával” határozható meg. Míg a badar leginkább a limerik műfaj magyarosított megjelölésére kitalált irodalmi műszóként terjedt el, a folklóralkotások értelmetlen szavaira, szövegeire leggyakrabban a ~ és a nonszensz kifejezéseket használjuk. A folklórszövegekben ~nak minősülő, nyelvileg nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető elemek elnevezésére azonban nincs egységes terminológia. A MN V. kötet a mondókák ilyen elemeire a betét, értelmén túli kifejezés terminusokat használja (Tátrai 1988, 608), de a szélesebb szakirodalomban előfordulnak a töltelékszó, a réja (pl. Katona 1998, 622–623) és a panel (Tamás 2003, 301–313) meghatározások is. • ~t tartalmazó alkotások vagy teljes terjedelmükben ~szövegek a folklór számos műfajában (pl. →mondóka, →ráolvasás, →hazugságmese, →népdal, →találós, →vicc, →travesztia stb.) megjelennek. A ~szerű, parodikus és →groteszk folklóralkotások sok szállal kapcsolódnak a →közköltéshez és az irodalomhoz is, térbeli és időbeli elterjedésük figyelemreméltó. A népköltészeti halandzsában (akárcsak az irodalomban) az →abszurdítást, a →paródiát vagy egyszerűen a nyelvi játékot megjelenítő szövegek változatos eszköztárával találkozhatunk: a hétköznapiól eltérő szóhasználatától a tartalmi inkoherencián át a szürreális képekig. A népköltészeti ~ban két fontos csoport rajzolódik ki: egyrészt az értelmes szavakból építkező, de morfológiai, frazeológiai vagy szemantikai megoldásaiban a konvenciókat felrúgó ~szövegek csoportja, másrészt pedig olyan ~szavaké, mint az „apa cuka” vagy „szörcsöm-börcsöm”. A ~szövegekben a tartalmi kohézió helyett a formai/stilisztikai jegyek (→szótagszám, →ritmus, →rím, →ismétlések, jellegzetes hanglejtés, esetleg nyelvtani megszerkesztettség) kapcsolják egybe a látszólag véletlenül egymás mellé sodródott szavakat, pl. „Mátyás király dobbintóra. / Dobd meg jobban, féloldalra!”. A ~szó szűkebb értelemben a hétköznapi szókincsen kívül eső, kitalált, jelentés nélküli szó, lehet azonban a hétköznapi beszélt nyelvből kölcsönzött, hangalakjában gyakran módosult szó, amelynek eredeti jelentése és funkciója az adott szöveggörnyezetben átértékelődik. A második csoport alakitani szempontból tovább bontható: a szó határán történő változások (pl. „Induladusz spiritusz, spiritusz...”) és a szó belseji változások (pl. „Péterke, Pátorka”, „csoko-csoko-lá-lá / csoko-csoko-dé-dé...” stb.) eseteire. • A ~ alapvetően öt →funkciót tölthet be. Az egyik a →humor, hiszen a tartalmuktól megfosztott szavak, a fejük tetejére állított mondatok komikus hatást keltenek. A parodikus alkotásokban a forma (a hang-alakban tetten érhető stílusjegyek, a beszéd zenei-ritmikai összetevői) kerül rivaldafénybe, míg a tartalmi összetevők összezsugorodnak. A ~ esztétikai funkciója a zenével nagy átfedést mutató nonszensz szövegek mondásában és hallgatásában

megnyilvánuló alapvető poétikai eszközökben (ritmus és intonáció) valósul meg. A ~ mágikus funkciója olyan képzetekhez kapcsolódik, hogy a természetfölötti lényekhez, mágikus praktikákhoz a hétköznapi beszédétől eltérő kódrendszerre van szükség. Ezzel részleges összefüggésben beszélhetünk a közösségi funkcióról, hiszen csak a beavatottak birtokolják azt a jellegzetes szókinccset és/vagy szóhasználatot, amely egyben – számukra és környezetük számára is – megkülönböztető jegyként is működik. A nyelvi játék a ~ legösszetettebb funkciója. Szerepe van a gyermek nyelvelsajátításának hosszú folyamatában, ugyanakkor életben tarja, állandóan megfiatalítja magát a nyelvet. A tudatos nyelvújítástól egy nyelvbotlás által beindított diskurzus megtermékenyítő hatásáig sok példát említhetnénk. Az öt funkciót nem lehet élesen elválasztani egymástól, hiszen a ~szövegek alkalmazása közben egyszerre több is érvényesülhet, ha nem is azonos súllyal. • A ~ tartalmilag kevésbé jellemezhető és nyitottságából következően nagyobb teret ad a szövegek közötti átjárhatóságnak és a tudatos vagy tudattalan →*kompiláció*-nak. A változásnak ellenálló „tematikus csomópontok” és mélyszerkezetek azonban a ~szerű folklóralkotásokban is kimutathatók, amelyek minden bizonnyal a közösségi szabályozás alatt álló, átörökítő →*hagyomány* részét képezik a jelentésszerű szövegekkel együtt.

Irod.: Hajdú Péter: Vers – folklór – zene – nyelvi változás. Filológiai Közlöny 1982, 28. 4. 400–435; Tátrai Zsuzsanna: A gyermekkor költészete. MN V. 584–609. Bp.; Katona Imre: Verselés. In Voigt Vilmos (szerk.): A magyar folklór. 1998, 615–623. Bp.; Balázs Géza–Takács Szilvia: Különleges nyelvi jelenségek. In Uő.: Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe. 2009, 108–213. Celldömölk–Bp.; Tamás Ildikó: Szöveghelyettesítő-, kitöltő és kiegészítő panelek használata lapp jókaszövegekben. NyK 2003, 100. 301–313; Küllös Imola: Műfaj – nyelv – stílus. In Uő.: Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok. 2012, 479–564. Bp.; Grétsy László: Nyelvi játékaink nagykönyve. 2012, Bp.; Tamás Ildikó: „Kevés szó van benne kidalolva”. A számi folklórszövegek kutatásának módszertani kérdései. Ethn. 2013, 124. 1. 44–66.

Tamás Ildikó

három hónapra született gyerek: →*anekdota*, →*tréfa* a csalfa, ám talpraesett asszonyról és a bugyuta férjről, aki nem vette észre, hogy teherbe esett lányt vett feleségül (ATU 1362A*). Az ifjú menyecske az esküvő után három hónapra gyermeket szül. Amikor a férj felelősségre vonja, →*abszurd* logikával elmagyarázza/a pappal elmagyaráztatja a helyzetet. Három hónapja vette őt feleségül a férje, három hónapja ment feleségül hozzá és három hónapja házasság, az összesen kilenc hónap. A férj magáénak ismeri el a gyermeket. • Heinrich Bebel írta le először (Libri facetiarum iucundissimi, 1508–1512) a tréfát a tapasztalatlan férjről, aki a terhesség időtartamába

nemcsak a nappalokat, de az éjszakákat (a téli hosszú éjszakákat külön) is beleszámította. A nyugat-európai anekdotagyűjteményekben a 17–18. sz.-ban rendkívül népszerű történet a 20. sz.-i európai és észak-amerikai →szóbeliségben is megjelent. Magyarra Kónyi János (1782) fordította le, 20. sz.-i népi változatai Erdélyből ismeretesek. • A hiszékeny és a terhesség körüli dolgokban tudatlan férj számos „koraszülött”-ről szóló tréfa szereplője: meggyőzik, hogy az „idő előtt” született fia mindenkit le hagy majd a futásban; két hónapra szült feleségét visszaviszi az apjához, mert nem engedheti meg magának, hogy kéthavonta gyereke szülessen; a nászéjszakán szülő feleségét – átlátva megcsalását – azzal az ürüggyel hagyja el, hogy nem akar minden együttválás után gyereket kapni stb. →György Lajos az Üstökös c. folyóiratból (1860) közli a tizenkét bölcső történetét, jellegzetesen matyó szereplővel, aki tizenkét bölcsőt rendel, miután egy hónappal az esküvője után fia született. „... gondoltam, ha az embernek minden hónapban születik egy gyereke, akkor legjobb mindjárt egy esztendőre való bölcsőt venni” (György 1938, 163–164). A bölcsős verzió forrása is Bebel, majd előfordul Johannes Paulinál (Schimpf–Ernst, 1522) és Hans Sachsnál (1548), aki „egyenesen 52 darabot szerzett be együgyű parasztjával. A németeknél, sőt nálunk is a változatok egy részében a népies ráfogások kedvelt alakja, sváb a főszereplő” (György 1938, 164). György Lajos megjegyzése fontos, bizonyára saját tapasztalatából származik, a folklórkutatás ugyanis egyetlen más változatát sem jegyezte fel.

Irod.: György Lajos: Kónyi János Demokritosa. 1932, Bp.; Uő.: Világjáró anekdoták. 1938, reprint 1996, Bp.; Moser-Rath, Elfriede: Dreimonatskind. EM 3. 1981, 887–889.

Nagy Ilona

honfoglalási mondák: a magyarság eredetével, vándorlásával, letelepedésével foglalkozó történetek, amelyek laza füzért alkotva beszélnek el népünk honkeresését és új hazára találását. A legelterjedtebb tudományos álláspont szerint egy a honfoglalás előtt és után még élő →*hősköltészeti* hagyomány töredékeiről van szó, amely egységben, mitológiai keretben beszélte el népünk eredetét. A három történet három különböző korszak eseményeiről tájékoztat, és három különböző időszakban keletkezhetett. A →*csodaszarvas mondája* a magyarság népvándorlásának okaira ad mitologikus választ, valamint egyes értelmezések szerint a hun és a magyar népcsoportok szétválását magyarázza; az →*Emese álma*, vagy más néven →*turul-monda* az Árpád-dinasztia eredetmítoszában keresztül az egész magyarság eredetmondáját rejt; a →*fehértó mondája* pedig a letelepedés kalandos, →*történeti monda* jellegű elbeszélése, amely már kevés mitikus elemet tartalmaz. Legrégebbi lejegyzéseik középkori latin nyelvű krónikáinkban maradtak fent, amelyek mindegyike több száz évvel a honfoglalás után keletkezett, a névtelen

jegyző → *Gesta Hungarorum*ában (13. sz. legeleje), Kézai Simon mester krónikájában (13. sz.), valamint az ún. 14. sz.-i krónika-szerkesztményben örökítődött tovább, utóbbit jelentős részben például a Képes Krónika hagyományozta. A ~nak a legfontosabb forrását ez utóbbi forráscsoport jelenti, itt őrződött meg a legtöbb és a legteljesebb monda, a 14. sz.-ra ugyanis viszonylag nagyobb szabadságot élvezhetett szerzője (legnagyobb valószínűség szerint Kálti Márk) e pogány történetek rögzítésében, mint a pogányüldözések korához közelebb lévő elődei. Történészek azt is kimutatták, hogy az első ismert latin lejegyzéseket hosszas alakulástörténet előzte meg, a krónikások más, szintén latin írott forrásokból dolgoztak. Az írásbeli hagyományozódást azonban hosszas szóbeli (hósköltészeti vagy népköltészeti jellegű) hagyományozódás előzte meg, s a kettő csiszoló hatásának köszönhetően a történetek eredeti jelentése legtöbb esetben módosult: elhomályosult vagy új jelentésekkel bővült. Ez a felismerés tovább nehezítette a ~ korának, valamint a magyar hósköltészet lezárulásának meghatározását. A későbbi századok történetírói továbbá a kor szokásainak megfelelően kompiláltak elődeiktől, így hagyva örökül a ~at a következő generációkra. Ebből következően a ~ az újkor századaiban ugyan nem lappangtak, de csupán a társadalom egy nagyon szűk műveltségi elitje számára voltak hozzáférhetőek. A magyar mitológia és hósköltészet iránti érdeklődés a 18–19. sz. fordulóján támadt fel ismét. A ~ ekkor kerültek újra az immár a középkorinál jóval népesebb csoportot jelentő értelmiség érdeklődésének homlokterébe, majd fokozatosan vissza a köztudatba. Szépirodalmi művek, elsősorban → *eposzok*, elbeszélő költemények, regények sora dolgozta fel e történeteket. Majd a 19. sz. derekától a mind intenzívebb → *populáris olvasmányok*, a → *tankönyvek*, a sajtó, valamint a képzőművészet hatására lettek ismertek a társadalom valamennyi rétegének kultúrájában, így a paraszti szájhagyományban is. Annak ellenére, hogy folklóralkotásokról van szó, amelyek ritkán tartanak szigorú kapcsolatot a történelmi valósággal, e három szüzsé a történettudomány számára is fontos forrásértékkel bír.

F. m.: P. dictus Magister: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás. (ford. [és jegyz.]: Pais Dezső, bev., jegyz. kieg. Györffy György) 1977, Bp.; Kézai Simon mester krónikája. (ford.: Bollók János) In V. Kovács Sándor (szerk.): *A magyar középkor irodalma*. 1984, 115–163. Bp.; *Képes Krónika*. Hasonmás kiadás. (ford.: Bellus Ibolya, jegyz.: Kristó Gyula) 1986, Bp.; Landgraf Ildikó (szerk.): „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” *Magyar történeti mondák*. 1998, Bp.; 1001 történeti monda. (gyűjt.: Bosnyák Sándor, szerk.: Szemerkenyi Agnes) FA 20. 2001, Bp.

Irod.: Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái I–II*. 1904–1905, Bp.; Kristó Gyula: *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány*. Ethn. 1970, LXXXI. 111–135; Uő.: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. 1977, Bp.; Dömötör Tekla: *Szájhagyomány és írásbeliség a középkori epikában Magyarországon*. In Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanul-*

mányok a magyar középkorról. 1984, 147–157. Bp.; Szörényi László: „A szent hazának képe”. (Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig.) In Uő.: „Múltaddal valamit kezdeni”. Tanulmányok. 1989, 208–222. Bp.; Landgraf Ildikó: A honfoglalás mondái a XIX. és XX. századi írott kultúrában. In Pócs Éva–Voigt Vilmos (szerk.): Ósök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából. 1996, 203–224. Bp.; Gunst Péter: A magyar történetírás története. 2000, Debrecen.

Mikos Éva

hősköltészet, *hősepika*, *hősenek*: nagy terjedelmű verses epikus műfaj, amely emlékezetben rögzített, szóbeliségben terjed, kántálva, esetleg énekelve, gyakran →*hangszeres* kísérettel adják elő. Az ókori mezopotámiaiaktól, majd görögöktől, germánoktól ismeretesek legkorábbi példái, ázsiai török és mongol nyelvű nomád népek, pl. kirgizek, kazakok, üzbégek, továbbá finnugor népek körében, ill. balkáni paraszti közösségekben rögzítettek a 19–20. sz.-ig élő ~i hagyományt. A ~ középpontjában kivételes képességű, nagy erejű →*hős* áll, akinek életét és tetteit, vagyis születését, házasságát, hadi érdemeit és halálát örökíti meg szigorúan rögzített sémák alapján; a történések háttérében egységes →*mitológiai* rendszer áll. Formai jellegzetességei: visszatérő elemekből, ún. panelekből építkezik, amelyek a memorizálást segítik, de az előadó e kereteken belül sokat improvizál. Funkciója: az adott társadalom vezető rétegét jelentő csoport hatalmának legitimálása elődeik hősi cselekedeteinek felidézésével. Különleges mnemotechnikát, valamint előadói képességeket igényel, ezért művelői általában hivatásos énekesek, akik az előkelő réteg környezetében élnek, az ő kiszolgálásukra szakosodtak. Mivel arisztokratikus műfajról van szó, a ~ nem tekinthető →*népköltészet*nek, a szóbeliségben élő elit folklóralkotás sajátos példája. • Az ókori és középkori ~ lejegyzéséből jön létre az →*eposz* műfaja. Ugyanakkor ~i nyomok, elsősorban a ~i szerkesztés bizonyos elemei számos egyéb műfajban megtalálhatóak a lovagi eposzoktól a lovagregényen át egészen a →*legendá*kig. • A ~ iránti újkori érdeklődés a felvilágosodás forrásfeltáró igyekezetének köszönhető, majd a →*romantika* esztétikája adott újabb inspirációt. A 19. sz. magyar irodalmi élete nagy várakozással tekintett a ~ feltárása elé. A középkori gestákban, krónikákban fennmaradt →*honfoglalási mondá*kat a kutatók a ~ maradványaiként azonosították. Ezekből a töredékes adatokból azonban nem volt lehetséges a magyar ~ rekonstruálása. A 20. sz.-i filológusok, ill. történészek kiderítették, hogy a krónikákból ismert mondalejegyzések nem közvetlenül a szájhagyományból kerültek rögzítésre, hanem egy hosszabb írásos hagyományozódás előzte meg őket a honfoglalás és a fennmaradt lejegyzésük közt eltelt évszázadokban. A tudományos →*folklorisztika* is kezdettől érdeklődik a ~ iránt. A magyar ~ nyomait számos folklór- és irodalmi műfajban igyekeztek tetten érni. A közvetlen bizonyítékoknál is nagyobb

a jelentősége a közvetett bizonyítékoknak. A korabeli uralkodó réteg hatalmának legitimitását elsődlegesen a ~ szolgálta, ahogy az más középkori és modern kori steppei nomád népeknél is megfigyelhető. Így tehát biztosra vehető, hogy eleinknek is volt ~i hagyományuk, s honfoglalási mondáink e hagyomány lenyomatai. A magyar ~et a honfoglalás idején nem rögzítették, ezért néhány évszázad alatt a gyorsan változó társadalmi viszonyok következtében elveszíthette létjogosultságát, elenyészhetett, vagy felszívódhatott más műfajokban, ill. más társadalmi csoportok kultúrájában. A középkori →*jokulátorok*, →*igricek* költészetében élhetett tovább, akik immár nem az arisztokráciát, hanem a köznépet szórakoztatták. Egyes kutatók a középkori →*legendairódalomban*, ill. lovagi költészetben, továbbá a verses epika műfajaiban, a →*széphistóriákban*, bibliai históriákban, ill. →*históriás énekekben* vélik felfedezni nyomait. Utóbbiak azonban legnagyobb valószínűség szerint a 16–17. sz.-ban virágoznak ki, s a hasonlóságok nem jelentenek feltétlenül genetikus rokonságot, hanem csupán bizonyos formai sajátosságok továbbélését. A népköltészeti műfajok közül elsősorban a →*balladákban* és a →*mesékben* azonosítottak ~i nyomokat. A 20. sz.-i magyar folklorisztika összehasonlító vizsgálatokkal is igyekezett a magyar ~i hagyomány nyomára bukkanni, elsősorban a finnugor rokon népek epikus énekeit vizsgálták e szempontból, de más, török, mongol stb. nyelvcsaládba tartozó ázsiai népek recens folklóriját is segítségül hívták. E kutatások legfőbb eredményei nem annyira a magyar ~, mint inkább az összehasonlított ázsiai népek recens ~ének alaposabb ismeretét hozták.

F. m.: Istenek hősi énekei. Vogul népköltési gyűjtemény II. (gyűjt. Reguly Antal–Munkácsi Bernát) 1892, Bp.; Ösztják hősenek. (gyűjt. és ford. Pápay József, közread. és bev. Csepregi Márta) 2012, Bp.; Edige. A Karakalpak Oral Epic as Performed by Jumabay Bazarov. (ed. and transl. by Karl Reichl) FFC 293. 2007, Helsinki; Three Heroic Epics from the Repertoire of the Bayit Bard. (gyűjt. Kádár László, szerk. Birtalan Ágnes–Szilágyi Zsolt) 2012, Bp. *Irod.*: Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. *Ethn.* 1960, LXXI. 479–523; Uő.: Szibériai hősenek-elemek a magyar népmesékben. *NÉ* 1961, 6. 3–15; Voigt Vilmos: A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái. *NK–NT* VIII. 1975, 237–260. (Újraközölve: *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok*. 2000, 101–123. Bp.); Uő.: A magyar verses epika. A hősepika kutatástörténete. *JAMÉ* 1989, 24–26. 87–110; Demény István Pál: Kerekes Izsák balladája. 1980, Bukarest; Vízkelety András: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. *ItK* 1981, 81. 253–275; Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. In Uő.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. 1997, 12–215. Bp.; Demény István Pál: *Hősi epika*. 2002, Bp.

Mikos Éva

húsvéti locsolóvers: a húsvéthétfői termékenységvarázsló vízzel, kölnivízzel való locsoláshoz kapcsolódó rigmus, vers. A húsvéti locsolás alapja a →*víz* tisztító, termékenységvarázsló (→*termékenységvarázslás*) erejébe vetett hit. A 19–20. sz.-ban *vízbevető*, *vízbehányó hétfőnek* nevezték húsvét hétfőjét, ami utal a locsolás egykori módjára, amikor gyakran a kúthoz, vályúhoz vitték a lányokat, és egész vödör vízzel öntötték le őket. A ~ a szagos vízzel, kölnivel való locsolkodással együtt vált népszerűvé. A magyar nyelvterületen a ~nek sok változata ismert, amelyek jól tükrözik a húsvéti hagyományok vallásos és mágikus kettősségét, pl. Bereg, Szatmár, Háromszék megyéből a 20. sz. első feléből vannak kottával közölt példák erre (MNT II. 141–149. sz.). Pl. Kodály Zoltán komlódtótfalui (Szatmár m.) gyűjtése 1921-ből: „Ma van húsvét napja, / másodéjszakája, / jól tudjátok, / Ezénn az éjszakán / Krisztus feltámadván / jól tudjátok. / Téli, nyári piszkot, / a tavaszi mocskot / lemossátok! / Mária, Zsuzsanna, / Rebeka, Borbála, / kegyes szüzek, / hímes tojás légyen / tizenkét pár készen / mi számunkra! / Mert ha úgy nem léssen, / vizipuskám készen, / számotokra. / Ablakon betartom, / reátok bocsátom, / mind megázatok.” (MNT II. 146. sz.) Öntöző versike jelent meg Kriza gyűjteményében: „Van e háznak rózsabokra / Nyújék élte sok napokra, / Hogy viríttson mind rózsaszál; / Megöntözném: ennyiből áll / E küs kertész fárattsága, / Piross tojás a váttása.” (Kriza I. 429) Malonyai Dezső a 20. sz. elején a székelyföldi, csángó és torockói magyar nép művészetét bemutató kötetben közel ötven ~et közöl, többet „általánosan használatos”-ként jelölt meg, egyesek közülük ma is ismertek: „Jó reggelt, jó reggelt, kedves liliumszál, / Megöntözlek rózsavízzel, hogy ne hervadozzál. / Kerek erdön jártam, piros tojást láttam, / Bárány huzta rengő kocsin, mindjárt ide szálltam. / Nesze hát rózsavíz, gyöngyöm, gyöngyvirágom, / Hol a tojás, piros tojás, tarisznyámba várom.” (Malonyai II. 1909, 265) Archaikusnak ható locsolóversre példa az Orosházán (Békés m.) gyűjtött változat: „Szépen kérem az anyját, / Adja elő a lányát, / Hadd locsolom a haját, / Hadd nőjön nagyra, / Mint a csikó farka, / Még annál is nagyobbra, / Mint a Duna hossza! / Szabad-e locsolni?” (Ortutay–Katona II. 1975, 125) • A ~et gyakran aktualizálják, ilyen az 1950-es évekből származó példa: „Zúg a traktor, szánt az eke, / Elvtársnő, locsolhatok-e?” A ~ a 21. sz.-ban is élő népszokás. A ~ek, húsvéti képeslapok jókívánásai mellett a mobiltelefonok, számítógépek a húsvéti jókívánásoknak, üdvözlésnek új műfajait teremtették meg. A prózai vagy verses e-maileket gyakran kiegészítik elektronikus (mozgó, zenélő) képeslappal, így helyettesítve a korábban szinte elmaradhatatlan, postán küldött húsvéti üdvözlőlapot. A mobiltelefonok elterjedésével a legnépszerűbbek az ünnepeken sms-ben küldött rigmusok, köszöntők. A húsvéti sms-ek többsége jókívánás, melyben szerepet kapnak a húsvét jellegzetes szimbólumai, a nyuszi, a tojás, a sonka, sőt a locsolás is, pl.: „Tapsifüles nyuszikának nagyon sok a dolga, / piros tojást, hímes tojást / szerteséjjel hordja. / Locsolni nincs ideje, csak SMS-re futja. / Kellemes Húsvéti Ünnepeket!” (www.ilajkyou.hu/like/108861/) Az ünnep vallási tartalmára is történhet utalás:

„Lehet, hogy mégis igaz a hír / Jézus meghalt az életünkért / Halálából feltámadott / Mindnyájunknak hitet adott. Szeretettel gondolunk rátok, / áldott ünnepet kívánunk!” (www.smsgyujtemeny.hu) Egy másik változatban ugyancsak húsvét vallási ünnepére utal az sms, már tréfásabb formában: „A sonkát, tormát told egy kicsit félre, / olvasd el az sms-t végre! / Közben gondold csupán a szépre! / Ragyogjon rád az ünnep fénye, / melegítsen fel s emeljen az égbe!” (http://szegedlive.hu) Az sms-ek többsége, akárcsak a személyesen elmondott locsolóversek, tréfás, nem ritkán erotikus. „Meglocsollak SMS-el, nem fogok tökölni, / Neked nem kell haját mosni, nekem nem kell kölni...” (www.smsgyujtemeny.hu) Az ünnep gasztronómiai oldalára utal az alábbi sms: „Én ma már nem teszek-veszek. / Egész nap csak sonkát eszek. / Nyuszikával piáljatok. / Áldott Húsvétot kívánok!” (www.smsgyujtemeny.hu) Az interneten terjednek, „folklorizálódnak” a gyakran parodisztikus, trágár rigmusok, versezetek.

Irod.: Kriza János: Vadrózsák I–II. MNGy XI–XII. 1911, Bp.; Malonyai Dezső: A magyar nép művészete II. 1909, Bp.; Jeles napok. MNT II. (szerk. Bartók Béla–Kodály Zoltán, s.a.r.: Kerényi György) 1953, Bp.; Ortutay Gyula–Katona Imre: Magyar népdalok I. 1975, Bp.; Barna Gábor: Húsvéti köszöntők és locsoló versek. Confessio 1982, 67–75.

Tátrai Zsuzsanna

internet-folklor: A 20. sz. utolsó negyedében világszerte lezajlott digitális forradalom új jelentést adott a kommunikációnak, ezzel párhuzamosan megjelent a →*városi folklórban* a korábbiaktól egy minőségében eltérő folklórhordozó-közeg (→*elektronikus folklór*). A személyi számítógépek térnyerésével és az e-mailen keresztüli kommunikáció jelentőségének és technikai lehetőségének növekedésével hazánkban az 1990-es években már nem csak a szöveges üzenetek, hanem a statikus és dinamikus képek továbbításának is az első számú eszközévé vált az internet és az e-mail. Mára a különböző netes fórumok, levelezőlisták és csetszobák a modern történetmesélés fontos terepeinek számítanak. Az interneten terjedő szöveges és képviccek, →*találósok*, városi mondák (→*modern monda*) vagy például a jeles napi köszöntők (→*névnapi köszöntő*, →*újévi köszöntő*) olyan megkerülhetetlen és gazdag terepet nyújtanak a folkloristák számára, mely a hagyományos gyűjtési módszertan újragondolását feltételezi. Külön figyelmet érdemelnek az elektronikus láncclevelek, melyek a hagyományos Szent Antal-lánc vagy szerencse láncclevele (→*láncclevél*) virtuális továbbélései. A digitális közegben való folklórgyűjtés (→*gyűjtő*, →*gyűjtés*, →*szöveggyűjtés*, →*népköltési szöveggyűjtés*, →*szövegrögzítés*, →*szöveggözlés*) nehézsége a technikai feltételekhez való erőteljes kötöttségen kívül az a tény is, hogy az online közegben a narrátor személye felől sohasem lehetünk teljesen bizonyosak, tekintettel arra, hogy a neten mindenki egyfajta virtuális iden-

titással rendelkezik. (Az adatközlőre vonatkozó, az \rightarrow egyéniégkutató iskola óta kötelezően rögzítendő adatok feltárása eleve esélytelen. Gyakran a név helyett csak felhasználónév vagy becenév látható, az életkor jellemzően nem.) Az interneten terjedő folklór egyik legnépszerűbb megjelenési formáját napjainkban a szöveges és képviccek („digital jokes”, \rightarrow vicc) jelentik. A vizuális megoldások önállósult formáját képezik a fogalomnak nevet adó Adobe Photoshop nevű képkalkító szoftverrel létrehozott virtuális képmontázsok (általában viccek), mely szerkesztői metódus többnyire a képek humoros manipulálásán alapul. Az így előállított és továbbított kreálmányokat a nemzetközi folklorisztikában Photoshopoknak, összefoglalóan „Photoshoplore”-nak nevezik. Az interneten terjedő folklóralkotás szerzője (\rightarrow alkotó, \rightarrow szerzőség) ismeretlen, felhasználóról felhasználóra terjed, a technikai lehetőségek elterjedésének köszönhetően könnyen változtatható, emiatt variánsokban él, funkcióját tekintve pedig jellemzően aktuális témára reagál. Ezen jellemzői miatt a digitális írásbeliségben létező folklór közelebb van a szóbeliséghez, mint a hagyományos írásbeliségben jelen lévő folklóralkotások (\rightarrow felirat, \rightarrow feliratos népköltészet, \rightarrow paraszti írásbeliség).

Irod.: Laineste, Liisi: Researching Humor on the Internet. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore* 2003, 25. 93–97; Kibby, Marjorie, D.: Email Forwardables. *Folklore in the Age of Internet. New Media & Society* 2005, 7. 6. 770–790; Brednich, Rolf Wilhelm: www.worldwidewitz.com. *Humor im Cyberspace*. 2005, Freiburg–Basel–Wien; Meder, Theo: Internet. In Haase, D. (ed.): *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales II*. 2008, 490–494. Westport, Connecticut–London; Blank, Trevor J. (ed.): *Folklore and the Internet. Vernacular Expressions and a Digital World*. 2009, Logan; Uő.: *Folk Culture in the Digital Age. The Emergent Dynamics of Human Interaction*. 2012, Logan.

Domokos Mariann

Koppány (960 k.–997): \rightarrow Szent István ellenfeleként a fejedelmi címre aspiráló somogyi vezér egyike a magyar néphagyomány ambivalens \rightarrow hőseinek. A valaha bizonyára Dunántúl-szerte elterjedt folklórhagyományok egyes elemei a 20. sz. végét is megélték, s mint azt a 18–19. sz.-ban feljegyzett narratívumok jelzik, bizonyos mérvű kontinuitást mutatnak a manapság már csak sejtethető középkori hagyományréteggel. Az egyértelműen negatív egyházi és történelmi megítélés ellenére a ~ról – népi megnevezése szerint: Kupárol – szóló mondák javarészt kedvező színben tüntetik fel, esetenként egyértelmű szimpátiával övezik a pogány vezért, Szent István király egyenrangú ellenfeleként jelenítve meg őt. A Somogy megyei Nemespátrón közösségi véleményként fogalmazódott meg, hogy őseik inkább ~hoz húztak, míg a hetési Göntérházán a közeli református falvak lakóit a ~ pártján állt

pogány magyarok leszármazottainak tartották. Koppány vezér mondatai a 19. sz.-ra e hagyományok törzsterületére, a Balatontól délre fekvő Külső-Somogyra és Tolna megye Somoggyal határos részeire szorult vissza, és részint a pogányok emlékével összefüggésbe hozható különféle földrajzi nevek, s kivált a Szent Istvánnal vívott polgárháború helyi eseményeire reflektál. Reliktumszerű, archaikus patinájú mondatípus örökíti meg a ~ kezén lévő Somogyvár (Kupavár), a tolnai Regöly, a Nagyberki melletti Szalacska várának ostromát és a vár elfoglalását (→*Mária Terézia*). Törökkoppány vidékén ugyancsak több évszázadra visszanyúló monda mesél ~ meneküléséről, beszélni tudó táltoslováról, elásott kincseiről, és ~ halálával összefüggésben említendő a somogyvári Szentescica-forrás mondája: a győztes csata után Szent István abban mosta meg a véres kardját a helyi hagyomány szerint. E jelenetet a 20. sz. első felében a helyi plébániatemplom faliképe is megfestették, ami ösztönzőleg hatott a lokális folklórörökség további fennmaradására, az István, a király c. rockopera azonban már nem gyakorolt kimutatható hatást a pogány vezérrel kapcsolatos szájhagyományozott műveltségre.

Irod: Magyar Zoltán: Koppány alakja a néphagyományban. Valóság 1998, 3. 29–38; Magyar Zoltán: Koppány. 1998, Bp.; Magyar Zoltán: Szent István a néphagyományban. 2000, Bp.

Magyar Zoltán

köszöntő: →*ünnepek* alkalmával énekelt vagy mondott vers, ill. prózai jókívánság. Eredetére nézve régi diákszokás, mely a 17. sz.-ban élte virágkorát, amikor a diákok csoportosan jártak köszönteni névnapokon, lakodalomkor, szüretkor stb. Célja ünnepköszöntés és →*adománykérés*. Jellegzetes elnevezései: →*kántálás*, →*koledálás*, mendikálás. A szövegek lehetnek népi, félnépi, irodalmi, egyházi eredetűek. Pl. →*újévköszöntő*, →*farsangköszöntő*, →*húsvéti köszöntő*, →*verses arcképköszöntő*, →*István napi köszöntő*, →*János napi köszöntő*, →*névnapköszöntő*, a társas összejövetelek (→*lakodalom*, →*keresztelő*, →*szüret* stb.) alkalmával előadott →*bordal*, →*mulatónóta* is. Házzól házra járva engedélykérés után házon kívül vagy a házban éneklük, mondják el a ~t, mely kapcsolatos az ünnepel (→*ünnepi szokások*), jeles nappal. Tartalmazhat termékenység-bőségvarázslásra való utalást is (→*termékenységvarázslás*). Kísérheti →*tánc*, →*gesztus*, mágikus rítus (→*mágia*, →*mágikus szöveg*). • A házzól házra elmondott ~ beköszöntő formulával kezdődik: „Dicsértessék a Jézus Krisztus, Jó estét gazda...” stb., majd engedélykéréssel folytatódik. A legtöbb szokásnak van specifikus szövegeleme, mely az adott ünnepre utal: „Újesztendő, vígságszerző, most kezd újulni...”, „Luca, luca kitty-kotty...”, „Kis-karácsony, nagykarácsony...”, „Megjöttünk, megjöttünk Szent István szolgálói...”, „Megjöttünk mi jó este, Szent István köszöntésére...”, „Hipp-hopp

farsang...”, „Ma van húsvét napja, másod éjszakája...”, „Mi van ma, mi van ma piros pünkösöd napja...” stb. Többnyire kapcsolódik hozzá szerencse és jókívánságmondó formula (→*szerencsekívánó mondóka*): „Tikjok, ludjok jó tojók legyenek...”, „Öregembereknek csutora borocskát...”, „Doktor, patika éhen haljon...”, „Isten áldja meg a háznak gazdáját, ökrét, szamarát és legszebb lányát...” stb. Jellegzetesek az →*adománykérő formulák*, pl.: „Ha nem adnak szalonnát, levágjuk a gerendát...”, „Segéljék a királynénkat, királynénkat, asszonyunkat vagy hatossal, vagy garassal, vagy katonaforintokkal...”, „Szegen van a zacskó, tele van százassó, fele a gazdái, fele szegény regölöké...” Kapcsolódhat hozzá búcsúzkodó formula is, pl.: „Már minékünk el kell menni...”, „Nosza, nosza jó gazda, bocsáss minket utunkra...”, „Nosza pajtás kapd az ajtót, vagy pedig a kilincstartót, itten tovább nem maradunk, boldog ünnepet kívánunk.” Vannak mágikus tartalmú szövegelemek, pl.: „Ekkora legyen a kentek kendere...” (mialatt a kiskirálynőt háromszor felemelik), „Mind menjetek férjhöz...” (miközben villóággal veregetik a lányokat). Vallásos funkciójú szövegek kapcsolódhatnak hozzá, pl.: „A pünkösödnek jeles napján Szentlélek Isten küldötte...” Vannak csupán az ünnephez illő esztétikai funkciót betöltő szövegelemek, pl.: „A pünkösdi rózsa kihajlott az útra...”

Irod.: Jeles napok. MNT II. (szerk. Bartók Béla–Kodály Zoltán, s.a.r.: Kerényi György) 1953, Bp.; Dömötör Tekla: A népszokások költészete. 1974, Bp.; Tátrai Zsuzsanna: Jeles napok – ünnepi szokások. MN VII. 1990, 102–264. Bp.

Tátrai Zsuzsanna

kutyafejű: a magyar →*történeti mondákban* az országba betörő →*ellen-ség*, a furcsa kinézetű, érthetetlen beszédű, ismeretlen szokású, félelmetes idegen egyik tulajdonsága lehet. A magyar mondákban elsősorban a tatárokról mondják, (→*tatárjárás mondaköre*), de esetenként a törökökről és az 1848/49-es szabadságharcban, valamint a II. világháborúban az országot megtámadó, fosztogató oroszokról, esetenként rácokról (szerbekről), illírrekről (horvátokról) is. A ~ nemzetközileg jól ismert, (elsősorban a Baltikumban, Kelet-Európában és a Balkánon) elterjedt →*motívum*, a meséken és a mondákon túl a →*szólásokban* és a →*gyermekijesztőkben* is megtalálható (Vigyázz, mert elvisz a kutyafejű tatár!). • Az első ~ekről szóló leírás a knidosi Ktésiasztól származik, egy orvostól, aki az i. e. 4. sz.-ban perzsa hadifogságba kerülve írt az India távoli vidékein élő 120 ezer lelket számláló kynoskephalai népről, amelynek tagjai embertestűek és ~ek. Foguk és farkuk a kutyáéhoz hasonló, ugatnak, szőrük fekete, kecskét és birkát tenyésztenek. Európában több helyen a keletről betörő lovas népeket, pl. a hunokat (nemzetközileg jól ismert →*Attila* Kutyakirály, König Hundhaupt, rex Hundigus elnevezése), az avarokat, besenyőket, tatárokat tartották ~eknek, a magyaro-

kat pedig a lengyel és a német folklórban. A keleti népek kultúrájában a →*kutya* fontos szerepet játszik. A kutyaeskü a sztyepei népeknél, így a mongoloknál, kunoknál, bolgároknál és a magyaroknál is jól ismert szokás volt. A ~ emberevők, akik olykor törökök, olykor a →*vámpír*hoz hasonló rémalakok, a délszláv folklórban is nagyon ismertek, akik egyes változatokban dióbélen hizlalják a foglyul ejtett nőket és gyerekeket. A szerb, horvát történetekben gyakran mondják őket egyszeműeknek. Szemük a homlokuk közepén akkora, mint a hold, ez a motívum a magyar anyagban csak elvétve található meg. • Egyes antropológusok, mint Bartucz Lajos, néhány tatár törzs torzított koponyájával magyarították az elképzelt eredetét. Oroszország után Mo.-on került elő a legtöbb makrokefal koponya, feltehetően avar sírokból, de régészetileg nem bizonyított, hogy a betörő tatárok között voltak-e torzított fejűek. A Bartucz Lajos által közölt makrokefal koponyák egyébként nem emlékeztetnek a kutyafejre, a homlok a kutyaéval ellentétben természetellenesen előreugrik. Kőrössy Károly szerint a magyarázat abban rejlik, hogy a tatárok zászlajára kutyafej volt hímezve, a kutya a hűséget és a ragaszkodást szimbolizálta. Honti János egy olyan orosz szokást említ, amelyet a tatároktól vettek át, és erre vezeti vissza az elnevezést, miszerint Rettegett Iván katonai szolgálatot teljesítő nemesei, az opricsnyikok a nyergükre kötött kutyafejjel jártak elrettentésül szolgálva a cár ellenségeinek. A ~, embertestű szörnyek, a pokol kutyaí a nyugati és a keleti kereszténység legendáiban és ikonográfiájában is megtalálhatóak és ezek is hatottak a folklór történetekre. →*Szent Krisztof* több legendaváltozat szerint ~, és az emberevők – némelykor Kánaánnal azonosított – országának szülötte, aki a keresztség felvételével nyert emberi külsőt. • A ~ tatárok kegyetlenkedéseiről szóló magyar történeti mondák gyakori típusa, amelyekben →*Sári, Mária jertek elő* hívogatással próbálják előcsalogatni az előlük elsősorban nádasokba, mocsarakba bújókat, ugyancsak általánosan ismert típus, amelyben a foglyul ejtett nők mellébe kötelet húznak, úgy hurcolják el őket, ill. az elfogottakat, különösen a gyerekeket dióbélen hizlalják fel, majd megeszik őket. A rabok esetenként úgy járnak túl a tatárok eszén, hogy ujjuk helyett egy fadarabot dugnak ki, mikor azok meg akarnak arról győződni, hogy eléggé meghíztak-e már. A ~ség esetenként összefonódik az →*emberevés* motívumával.

Irod.: Bartucz Lajos: Hol volt a „kutyafejű” király birodalma. Term. Tud. Közl. 1928, 436–443; Kőrössy Károly: Kutyafejű tatár. Ethn. 1931, XLII. 202–203; Honti János: Kutyafejű tatár. MNy 1932, XXVIII. 325–326; Beke Ödön: Kutyafejű tatár. Ethn. 1946, LVII. 90–91; Kretzenbacher, L.: Kynocephale Dämonen südeuropäischer Volksdichtung. 1968, München; Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. 1986, 46–53. Bp.; Ferenczi Imre: A magyar–horvát–szlovén folklórkapcsolat egy példája. Az eborrú törökök és a kutyafejűek. „Pesoglavci”. In Kiss Mária (szerk.): Folklór és Tradíció VI. 1988, 99–127. Bp.; Landgraf Ildikó: Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban. In Kríza Ildikó (szerk.): Történelem és emlékezet. 1998, 115–129. Bp.; Tóth G. Péter: Kossuth kutyák, schwarzgelb ebek.

In Márkusné Vörös Hajnalka (szerk.): Tanulmányok az 1848/1849 forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. 2001, 63–72. Veszprém; Frankovics György: Kutyafejűek – magyar, délszláv és egyéb párhuzamok. http://www.nemzetisegek.hu/repertorium/2007/03/belivek_14-17.pdf

Landgraf Ildikó

latorbúcsú: a →kivégzési búcsúének egyik alcsoportja, jelentős európai költői háttérrel és szokáshagyománnyal bíró újkori →*közköltészeti* ének-típus. A ~t rendszerint az ítéletvégrehajtás előtt készítettek és adtak elő az elítéltek, ill. a kivégzés után erkölcsnemesítő, didaktikus célzattal olykor →*röplapokon*, →*ponyván* kinyomtatva is terjesztették. A ~ az elítéltek E/1-ben elmondott búcsúszavaiból – melyekkel a sorsot vagy a forgandó szerencsét okolják bűnös tetteikért –, és bocsánat-, ill. kegyelemkéréséből áll. Rendszerint kevesebb bennük vagy teljesen hiányzik belőlük a bűnbánat és a vallásos fohász, mint a hozzájuk funkcionálisan és tartamilag is legközelebb álló kivégzési búcsúban. Az önvallomások ~k lírai alanyai egyáltalán nem szégyenlik törvényellenes tetteiket, inkább még hencegnek is velük. • A ~k legkorábbi magyar példáját Nagy Péter „főtolvaj” (rablóvezér) akrosztichonos búcsúját (kivégezték 1606-ban, Sárovarott) a Szentsei daloskönyvből (1704) ismerjük. A 18. sz.-i magyar közköltészetből eddig csak egy ~nak felfogható, szövegvariáns nélküli alkotást ismerünk. A Zala megyei cigány tolvaj 9 versszakos búcsúénekét 1780 körül jegyezték le. Stoll szerint (2002, 207., 390. sz.) az ének egy „Zala megyei betyár búcsúja akasztás előtt”. Viszont ez az alkotás stílusát és hangvételt tekintve inkább cigány csúfoló elemekkel átszótt ~, hiszen a vers lírai alanya kisstílusú, vásári tolvaj, aki a →*betyárköltészet* hőseinek egyetlen karakterjeggyel sem rendelkezik. A vers hangja tárgyilagos, olykor dicsekvő, és hiányzik belőle a korábbi kivégzés előtti búcsúénekek őszinte megbánása, vallásos hite is. A gúnyolódás eszköze itt a nyelvi humor: a selypes beszéd és a lator kalandok helyszínének és áldozatainak dicsekvő felsorolása. Szemléletmódja és oppozíciós szerkezetű formulái a →*Pajkos ének* lator katonájának dicsekvésével rokonítják. [...] „Szala vármegyének pandúri köröztek,/ Egersegre engem ló mellett vezettek,/ Otton kegyetlenül sokszor meg is vertek,/ Mindjárt loptam, mihenst hazaeresztettek.// Birkás legényektől korcsmán verettetem,/ Sümegi vásáron sátorhoz köttem,/ Fehérváro kocsin magamat vittem,/ Ez árnyékvilágban illenképpen éltem.// Istennek ajánllok, kedves kolmároim,/ Kapcásim, sábóim és csizmaziáim,/ Görögim, zsidóim és parókásaim,/ Istennek ajánllak, kedves kocsmárosim!// [...] Ó, kegyetlen hóhér, te engem nem sántál, /Sós, vizes vesszővel vágányomba vágta./ Csúnya rút semeket te énréam hánytál,/ Csúnya, rút semeket te énréam hánytál.” (VÉV 214–215., 241. sz.) • A ~k 19. sz.-i példái kivégzett betyárok és rablók nevéhez kapcsolva maradtak fenn ponyván és →*kézírtos énekeskönyvekben*.

(pl. „Kapros János nótája”) A „Zöld Marci és szeretője nótái” c. 1817-es ponyvakiadványból származik a „Kegyetlenségünknek meg van adva bére” kezdetű ~, amely kis átalakításokkal → *Milfajt Ferkó* (1836-ban kivégzett dunántúli betyár) búcsúénekeiben jelenik meg. A vers 19. sz.-i kéziratos másolatán ez áll cím gyanánt: „Milfajt Ferenc verse, amelyet kivégzése előtt félórával írt, amely időt Kopácsy József bíró kegyelemből adott neki.” A hosszú ponyvavers szerzője → *Pogány Péter* szerint (1978, 100) Erdélyi József (1795–1863) debreceni teológiai professzor volt, aki minden bizonnyal jól ismerte a kivégzési búcsúkat, s ezeken kívül is több, különböző korú népi és félnépi szövegrészletet és frázist (→ *félnépi folklór*) illesztett be → *Zöld Marciról* írott költeményébe. A korábbi, közköltészeti mintákra visszavezethető, lírai monológokból és párbeszédéből álló ponyvaversnek csak bizonyos részletei kerültek be a kéziratos énekeskönyvekbe, ill. folklorizálódtak külön dalként. • Az egyik legkésőbbi ~ a 19. sz. utolsó harmadában keletkezett, „Kadar históriája” címmel. Ezt is → *hírvers*-író vagy ponyvaszerző jegyezhetette le, aki jól ismert, régies közköltészeti formulákkal és motívumokkal zárta a pásztorból lett rablógyilkos búcsúversét: „Erdők, hegyek, völgyek engem sirassatok,/ Kik gyenge testemnek árnyékot adtatok,/ Mázolt színnel mázolt halálom halljátok! Siess, mester, kérlek, menjen frissen végre,/ Mert meghasad szívem fájdalmas beszédbe./ Nyakam törő kezed ne legyen restségbe!/ Utolsó mondásom, végső bútsuzásom.”

Gyűjtemények, forrásantológiák: VEV 1720–1846. (s.a.r. Csörsz Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta Küllös Imola) 2001, Bp.; RMKT XVIII/14. Közköltészet 3/A. Történelem és társadalom. II. D. Lator és tolvajénekek. (s.a.r. Csörsz Rumen István–Küllös Imola) 2013, 223–230. sz. Bp.

Irod.: Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre. 1978, Bp.; Richard van Dülmen: Az erőszakos halál liturgiája. In Uő.: A rettenet színháza. 1990, 140–155, 191–195. Bp.; Küllös Imola: Kivégzés előtti búcsúénekek. ItK. 1992, 5–6. 616–632. Küllös Imola: Kapros János nótája. Egy katona kivégzési búcsúja a XIX. század első harmadából. In Csörsz Rumen István (szerk.): Doromb. Közköltészeti tanulmányok 1. 2012, 203–215. Bp.

Küllös Imola

latorköltészet (→ *latorének*): a társadalom perifériáján élő útonállók, latorok, tolvajok, fosztogató katonák, csavargók törvényellenes életmódját és mentalitását tükröző, jellegzetes, jövőkép nélküli életstratégiát, deviáns magatartást ábrázoló versek összefoglaló neve. A történeti és társadalmi kérdésekről szóló kora újkori magyar → *közköltészet* egyik sajátos tematikájú és stílusú csoportja. Már I. Lipót császár a 17. sz.-ban rendeletekkel utasította a vármegyéket az ún. „vagabundusok”, a „latrones” és „praedones” üldözésére. Az eddig feltárt kéziratos adatok alapján az énekek funkciója

szerint a ~ben az alábbi nagyobb típusokat különíthetjük el, amelyekben a deviáns erkölcs, a tolvajlás, dorbézolás, garázdaság és a primer szexualitás szégyenérzet nélküli fitogtatása volt a fő téma. • 1. A *lator katona dicsekvése*, garázda kalandjainak felemlegetése; (→*Pajkos ének*.) Az ún. Névtelen Comico Tragoedia (1646) c. moralitás III. közjátékában bukkan fel újra a lator katona dicsekvése. A „híres, szegény lator” katonája a kocsmában mulat és vitézségével, kegyetlen rablókalandjaival kérkedik, míg a Halál rá nem ijeszt. Ez a darab olyan népszerű volt, hogy 1734-ben →*ponyván* is kiadták. A „híres szegény lator” alakjának és a későbbi betyárfolklórnak kapcsolatára →*Dömötör Tekla* (1955) hívta fel a figyelmet. A „híres, szegény lator” dicsekvése rendkívüli szintaktikai és attitűdbeli hasonlóságot mutat a Pajkos ének tolvaj katonájának szemforgató hengegésével: Hasonló latordicsekvés hangzik el a 18. sz.-i közköltészeti →*katonadalokban*, valamint a német vagy tót katona szájába adott →*nemzetiségcsúfolókban* is. A zsoldos katonák ugyanis szabadon garázdálkodhattak és basáskodhattak abban a faluban, házban, ahová beszállásolták őket. „Mikor én katina főtt, / Pizsom Isten naty úr főtt! / Kofártilyban mert mikor főtt, / Túkhús, lúd-hús megparancsolt, / Kasztának sekkbe rúg főtt / Kasztasszonnyal fekszik főtt.” (RMKT XVIII/4. 107/III. 6. vsz.) Ez a hangvétel és attitűd fedezhető fel az ún. „Volt tót kuruc” dicsekvő dalában: „Ha az Gazda jól nem tartott Kiszelicával, / Kaptam, fogtam valaskámot, / Vertem palitzával.” (RMKT XVIII/4. 106/VI. 8.vsz.) A lator (katona) dicsekvés valószínűleg hamar elveszítette önállóságát, és jellegzetes motívumként, gyakran a tolvajének egyik részleteként épült be a 18. sz.-i közköltészet különböző műfajaiba. • 2. A *tolvajének* a rablásból, útonállásból élők mindennapjainak és mentalitásának tükrö, a törvénysértő tettek: rablás, gyilkolás szégyenérzet nélküli ábrázolása. (A régi magyar nyelvben a tolvaj szó jelentése még rabló, útonálló, melyet a 18. sz.-ban felvált a zshivány, haramia kifejezés); „Eladtuk a malacot, mind megittuk az árát, / Mint a sáskák, feldúltuk kilenc falu határát. / Pénzes zacskónk üres már, / Odavan az arany vár, / Cifra pipa, pipaszár.” (VÉV 215, 242. sz.) A több szövegcsaláddal képviselt újkori tolvajénekekben megörökített latorerkölcs értelmében (mely a Pajkos ének 13–16. + 20. versszakában, a „Hét kalauz legény” dalában vagy a Tobzódóké c. →*lator mulatódal* 4. versszakában is megfogalmazódik) a kóbor katonák, részeges hegedősök, házardjátékosok és lótolvajok alkalmilag összeverődő társaságában farkastörvények uralkodnak. Ez a lator mentalitás, mely kifejeződik a Pajkos ének „kalauz legényeinek” ún. beszélő neveiben: „áll meg itt az utat”; „takarítsd mind hozzád”; „tedd le, mert nem tied”, már a 16. sz. második felében megjelenik Moldvai Mihály →*hegedősénekében*. A tolvaj figura emléke a →*népköltészetben* a →*nagy hegyi tolvaj*, a kisebbik zshivány, a →*vitész és kegyes* típuselnevezésű →*balladáinkban* maradt fenn. • 3. A →*lator mulatódal* tolvajok, latrok, fosztogató katonák kocsmái dorbézolását ábrázolja. 4. A →*latorbúcsú*. pedig a kivégzés alkalmával E/1-ben mondott búcsúének. • A 17–18. sz.-i ~nek nemcsak törvényen kívül élő

„hősei” és azok normasértő cselekedetei voltak hasonlóak a 19. sz.-i →*betyárokéi*hoz, hanem költői hagyománya is. A ~ a műfajok, a motívumok és formulák szintjén kapcsolódik a 19. sz.-ban felvirágzó →*betyárköltészet*hez. Jelentős különbség a két költői hagyomány között az, hogy míg a ~ belülről, nyers realitással ábrázolja, és nem ítéli el a törvényen kívüliek életmódját és tetteit, a betyárköltészet idealizálja hőseit, de általában nem azonosul mentalitásukkal, mintegy kívülről szemléli sorsukat és kommentálja cselekedeteiket.

Gyűjtemények, forrásantológiák: RMDE I–II. (s.a.r. Kardos Tibor–Dömötör Tekla) 1960, Bp.; Stoll Béla: Pajkos énekek. 1984, Bp.; VEV 1720–1846. (s.a.r. Csörsz Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta Küllős Imola) 2001, Bp.; RMKT XVIII/4. Közköltészet I. Mulattatók. (s.a.r. Küllős Imola, munkatárs Csörsz Rumen István) 2000, Bp.; RMKT XVIII/14. Közköltészet 3/A. Történelem és társadalom. II. D. Lator- és tolvajénekek. 223–230. sz. (s.a.r. Csörsz Rumen István–Küllős Imola. 2013, Bp.

Irod.: Dömötör Tekla: Irodalom és folklór. (A régi magyar színjátszás kutatásának módszertani kérdéséhez.). In Az ELTE Évkönyve. 1955, 227–240. Bp.; Küllős Imola: A latorköltészet és betyárfolklór összefüggéseiről. Ethn. 2004, 115. 405–433.

Küllős Imola

légy teremtése: →*eredetmagyarázó monda*. Több típusa ismert. 1. Az ördög/Szent Péter teremtette. Isten és az ördög vetélkedése Mot. A 1751→*dualisztikus eredetmagyarázó monda*. Isten megteremtette a →*méhet*, az ördög lekicsinyelte/megirigyelte/utánozni akarta, de neki csak legyet sikerült teremteni. →*Kálmány Lajos* temesközi szövegében az ördög által teremtett méhek nem gyűjtöttek mézet, az Isten által teremtettek kaptárjában pedig „sok szép sejt volt, méz mög viaszok. Az ördög mögharagudott, főrukta a kaptárt, hogy mé nem takaréttanak ők is. Akkó az új méhecskéje szétszállott, légy lőtt belüle. Együtt az ide is, azuta van légy.” Egy másikban az ördög ló nagyságú legyet akart teremteni, hogy akit az megcsíp, haljon bele, de Isten inkább maga teremt legyet, de csak akkorát, hogy az aratókat ne hagyja aludni (Kálmány 1893, 13). Az előbbi a tökéletlen teremtés olyan példája, amelyben a rossz teremőnek sikerül a formát megalkotni, de életet (itt az életre való képességet) nem. A második esetben a rossz teremő kinyilvánítja ártó szándékát, nem csak saját tökéletlen voltát demonstrálja: a jó teremő ezt megakadályozza. Ez a motívum gyakran előfordul a →*dualisztikus teremtésmondákban*. Sok változatban szerepel szójáték: az ördög, amikor széthintette a port, elfelejtette, hogy azt kell mondani: Légy méh! Annyit mondott csak: Légy! Ezért lett a légy az ő teremtménye. Úgy tűnhet, hogy ez a változat, miként a következő is, csak magyar nyelvterületen fordulhat elő, pedig nem így van. Egy svájci mondában pl. az ördög,

amikor méhet akar teremteni, teremt is egy pici, szárnyas jószágot és így szól: Flyg! (Repülj!), ám az Fliege (légy) lett (Lixfeld 1971, 33, 35). A ~nek ez a duális típusa francia, német, svájci, lengyel és szlovén párhuzamokkal rendelkezik. (Ranke–Klima 1977, 298). • 2. Isten/Krisztus Urunk teremtette a legyet a lusta, piszkos emberek büntetésére, ill. munkára serkentésére, a tetűvel, bolhával, szúnyoggal, darázzsal és más kellemetlen rovarral együtt (Mot. A 2031, 1, 2, A 2032. 2, ld. még: →*bögöly teremtése*). A dualisztikus teremtésmondákban az efféléket a rossz teremtők hozzák létre: a kivétel, ha a jó teremtő „nevelő célzattal”, vagy kifejezett kérésre teremt kellemetlen, de semmiképpen sem pusztító állatot. Szent Péter olykor →*démiurgoszként* teljesíti ura parancsát. Krisztus és Szent Péter vándorlásuk közben egy lustálkodó embert látnak. Krisztus port hajít rá, az tetűvé válik, mindjárt lett dolga az embernek. Lustálkodó juhászlegénytől kérdezik az utat, az a lábával mutatja (→*Rest legény, szorgalmas lány*, ATU 822). Krisztus felszólítja Pétert, hogy hintsen rá port: legyenek lesznek a porból és ellepik a legényt: nem az állatokat!) Lusta leány/legény fa alatt fekszik, várja, hogy a gyümölcs a szájába hulljon stb.: a folytatás mint fent. Kivételes szövegek, amelyek a szúnyog teremtését újszövetségi történésként adják elő: Jézus tanítványaival éjszaka halászik. Péter kéri, adjon valamit, amitől nem alszanak el. Változata: Péter egész éjjel halászni volt, de nem fogott semmit, mert elaludt. Jézus ezért teremt a szúnyogot. Mindkét szöveg délvidéki, dunai halászoktól származik. (Bosnyák 2001, 82). • 3. Szent Péter teremtette. Szent Péter Isten akar lenni (ATU 774D) →*legendamese* típus egy korai, 1894-es változata szerint Krisztus megengedi neki. Egy marék homokot markoltat fel és mondatja vele, hogy: Légy! Péter úgy tesz, a markát kinyitja, a homok léggyé változik (BN 779. XII.*). • 4. A légy Noé bárkájában kapta a nevét: →*vízözönmondák*. A légy is be akart szállni a bárkába, de Noé elzavarta. Végül megunta a vesződést, rászólt: „Légy, itt légy! Így osztán rajtamaradt a légy, úgy híjuk azóta” (Lammel–Nagy 2005, 55, 57–58; Nagy 1969). Noé bárkáján „egy luk ütődött”, a kígyó feljánlja, hogy a farkával betömi, ha jutalmul az ember vérét szívhatja. Megígérik neki, de később megijednek, megbánják, a kígyót tüzre dobják: testéből bolhák keletkeznek. Az ígéretet nem lehet visszavonni, a bolhák azóta szívják az ember vérét (Lammel–Nagy 200, 57–58). • Öreg leány kívánságára teremtette Isten a legyet, hogy neki is legyen elfoglaltsága. • Margit asszony adja a legyeket. Neve napján (jún. 10.) minden konyhaajtón beereszt egy kötényrevalót. Ezen a napon az ajtókat be kell csukni. • A ~ mondák egymással és a rokentípusokkal hálózatszerűen kapcsolódnak össze, az egész nyelvterületen ismeretesek voltak még az 1960-as években is. A legnépszerűbb az 1. és a 2. számmal jelzett típus, a két légy szó homonim volta miatt, amely a hallgatóságban derűtséget kelt. →*Tréfás találós kérdésként* 2013-ban az interneten is megjelent: – Hogyan teremtette Isten a legyet? – ??? – Légy!

Irod.: Kálmány Lajos: Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban. Mythológiai tanulmány. 1893, Szeged; Nagy Ilona: A magyar Noé-tör-

ténetek nemzetközi kapcsolatai és műfaji kérdései. NK–NT II–III. 1969, 215–224; Lixfeld, Hannjost: Gott und Teufel als Weltschöpfer. Eine Untersuchung über die dualistische Tiererschöpfung in der europäischen und aussereuropäischen Volksüberlieferung. 1971, München; Ranke, Kurt–Klíma, Josef R.: Biene. EM 2. 1–2. 1977, 296–307; Uther, Hans-Jörg: Fliege. Uo.: 4. 1984, 1276–1281; Bosnyák Sándor: Magyar Biblia. A világ teremtése, az özönvíz, Jézus élete s a világ vége napjaink szájhagyományában. 2001; Bp.; Lammel Annamária–Nagy Ilona: Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek. 2005³, Bp.

Nagy Ilona

mesélő kapitány, mesebíró: főtisztviselő a →*mesemondó alkalmakon*, a legjobb →*mesemondók* bírója az egymás közti →*vetélkedésük*kor. Sárában, a bodrogmenti halászfaluban, 1940-ben minden halászbandából kiválasztották a legjobb mesemondót és egy nagy közös „kunyhótelepezésen” megmérköztek. A négy-öt mesélőből a legjobbat kinevezték ~nak, akinek joga volt a szót vinni, a többi mesemondótól *a szót kérni* (azaz megszabni, mit meséljenek). 1940-ben Balog János révész volt a Bodrog menti Sárában a ~. „Az úgy mondta a mesét, hogy alig vártuk, ha hagy el és másik fogi meg a mese farkát, hogy megint rávágjon...” „János bácsi rokonnya a mesekereső királyfinak...” „Ő is menyen mesekeresni a tüzes tengernek a partjára” (Dégh 1944, 135). Kocsisné Szirmai Fóris Mária Tiszabökényben (v. Ugocsa m.) jegyezte le, hogy az I. világháború előtt Vincze László volt a mesebíró, neki kellett számon tartani, hogy a legjobb mesélő, Furicz János egy télen – kukoricatöréstől a tavaszi mezei munkák kezdetéig – egyetlen mesét se ismétljen. Ezért repertoárjának 100-nál több meséből kellett állnia, mert egy-egy alkalommal egynél több mesét is mondott, bár nem minden téli esti beszélgetésen került sor a mesemondásra. (Kocsisné Szirmai Fóris 1956, 399).

Irod.: Dégh Linda: Adatok a mesekeret jelentőségéhez. Ethn. 1944, LV. 130–139; Kocsisné Szirmai Fóris Mária: Felsőtisza népmesék. 1956, Debrecen; Kovács Ágnes: mesebíró MNL 3. 1980, 573. Bp.; Uő.: mesélő kapitány MNL 3. 1980, 577. Bp.

Benedek Katalin

méh teremtése: →*eredetmagyarázó monda*. 1. Isten/Krisztus porból teremtette (az Ördög/Szent Péter utánozni akarta, az ő teremtménye a légy lett (→*légy teremtése*). A duális világszemlélet osztályozása szerint a méh a jó teremtő jó teremtménye. 2. Míg a kártékony rovarok (bolha, tetű) bűnös állat (kígyó: →*vízözönmondák*), vagy bűnös ember (templomkerülő fiú) testéből

keletkeztek, a méh szent testből (Krisztus fejéből, Szűz Mária könnyéből: Berze Nagy 1940, 612–613; szívéből: Bálint 1989, 80). Krisztus fejéből, amit egy fősvény asszony ejt rajta, kukacok támadnak, a méhek ezekből lettek: egész Közép-Európában ismert szüzsé. Szlovák adat szerint méhek lettek Krisztus izzadságcseppeiből, breton adat szerint könnyeiből, vallon adat szerint azokból a vízcseppekből, amelyek a Jordán vizébe hullottak, amikor Jézus megkeresztelkedett stb. 3. A méh szakrális konnotációval rendelkezik. Egy korai német és több, 19. sz.-i bolgár adat szerint az egyetlen állat, amelyik egyenesen a Paradicsomból származik. A *→föld teremtése* monda bolgár változataiban Isten számára kémkedik az ördögnél, ezért jutalmul kapja, hogy ürüléke, a méz, édes legyen, ez utóbbi *→motivum* magyar mondában is fellelhető. Terméke, a viasz az oltárt világítja meg, ezért a világ végéig fennmarad a fajtája (sajtóhírek szerint – 2013 – ha a méhek kipusztulnak, vége lesz a világnak). Magyar szövegek szerint is a méh nem olyan állat, mint a többi, nem döglik meg, hanem meghal, mint az ember. 4. Egyetlen mondatípusban kerül a méh a kártékony állatok osztályába: miként azok, ő is azt kéri Istentől, hogy ha megcsíp egy embert vagy egy állatot, az rögtön haljon meg. Isten azt a büntetést szabja ki rá, hogy ez fordítva legyen, ő pusztuljon el (Mot. A 2232. 2, Aesopus 287).

Irod: Dähnhardt, Oskar: *Natursagen I.* 1907, 2–3, 42–43, 127–133, 167–170, 215. Leipzig –Berlin; Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok II.* 1940, Pécs; Ranke, Kurt–Klíma, Josef R.: *Biene.* EM 2. 1–2. 1977, 296–307; Bálint Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösöd.* 1989², 80. Bp.,

Nagy Ilona

öregék megölése: narratív hagyomány, amely az öregék erőszakos megölését örökíti meg; az európai prózaepikának és az etnológiai irodalomnak egyaránt része. A gerontoktónia szokása sok helyütt még a 20. sz. folyamán is gyakorolt rítus, a honi gyakorlatban legtovább a székelyek körében fordult elő – mint azt Orbán Balázs, Jókai Mór, Benedek Elek adatai, majd kíméletlen nyíltsággal, irodalmi feldolgozásban Nyíró József (Kopjafák) és Sánta Ferenc (Sokan voltunk) művei, és a recens, ám a 20. sz. közepére visszautaló folklórgyűjtések (Torja, Ditró, Hadikfalva) igazolják. Az e szokásra vonatkozó székely emlékek egyaránt az öregék önkéntes haláláról szólnak, ami nem is elsősorban öregségükkel, hanem az ínségesebb időkkel van összefüggésben – mint ahogy az Akugatava A vihar kapujában című novellájából forgatott Kuroszava-filmben (A vihar kapujában) is szerepel. • Az ATU 981 nemzetközi típuszámmal jelzett szövegtípus a magyar népköltészeti anyagban *→Horváth István* írói falurajzának (Magyarózdi toronyalja) 1971-es megjelenésével bukkant fel, azóta pedig további mondai változatai is előkerültek (a mezősegi Székről, a barcasági Krizbáról, a hódmezővásárhelyi telepesekként a 18. sz.-ban a Dél-Bánságba érkezett

torontálvásárhelyiektől stb.). Az öregek megölésének megszűnéséről szóló monda a nemzetközi narratív típus egy sajátosan magyar típusvariánsának tekinthető (a hatvan évet betöltött és a fia által elbűjtatott öregember a gabonahiány megszüntetésére azt javasolja, hogy csépeljék ki a zsupfedélben/szalmában megmaradt búzaszemeket, s minthogy az ínséget e tanács által sikerül elkerülni, belátják, hogy bölcsességük miatt szükség van az öregekre). A nemzetközi előfordulásokhoz képest egységesek a magyar szövegváltozatok, melyek a magyar novellamesék 1984-ben publikált kataszterében még nem szerepelnek. Arra, hogy e narratív típus műfaji besorolása nem egyértelmű, már a témával önálló tanulmányban foglalkozó Jung Károly is felfigyelt. Szerinte az e típusba tartozó szövegváltozatok leginkább →*eredetmagyarázó mondaként* értelmezhetők, minthogy egy hipotetikus kegyetlen társadalmi gyakorlat megszűnésének eredetét magyarázzák, s korántsem azt bizonyítják vagy dokumentálják, hogy a szövegtípust ismerő közösségben valaha is élt az öregek megölésének hagyománya. A folklóranalógiák ismeretében azonban az ~ének narratív típusa inkább történeti mondának, ill. töredékes változataiban olyan történelmi emlék közlésének (→*ditéjének*) tekinthető, amit nem csupán hipotetikus, hanem valaha ténylegesen létező valóságként hittek. Mint arra Horváth István magyarázza adatközlője utal: „A szombat? Az valamika a régi üdőkben *igaz vót*”. Az öregek megölésére rendszeresített „szombat”, azaz szent bot kizárólag a 20. sz. második felének erdélyi folklórgyűjtéseiben szerepel, mely tárgyra – mint az evangélikus parókián őrzött történelmi ereklyére – egyes barcasági adatközlők még a 21. sz. elején is emlékezni véltek.

Irod: Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. 1986, Bp.; Bosnyák Sándor: A halál országa. Az öregek önkéntes halála. Kharón. Thanatologiai Szemle 2000, 1. 62–90; Jung Károly: Mióta tisztelik az öregeket? Az öreg (ember)ek megölésének megszűnéséről szóló népi elbeszélések (AaTh 981) a magyar prózaepikában. Ethn. 2002, 113. 1–21; Seres András: Szentelbot. Napút-füzetek 49. é. n. Bp.; Magyar Zoltán: Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya. MNKT VIII. 2008, Bp.; Uő.: Erdélyi népmondák I–II. 2011, Marosvásárhely.

Magyar Zoltán

pajkos ének:* 16. sz.-i anonim ének. Több népszerű műfajt és szövegcsaládot kontaminál (→*kontamináció*), zömük a →*latorsköltészet*be tartozik. A felvidéki Fanchali Jób kódexbe jegyezték fel 1606–1607 között Balassi versekkel, a költő „Szép magyar komédia”-jával, valamint anonim szlovák és magyar szerelmi dalokkal és két →*históriás ének*kel együtt. →*Stoll Béla* az első, „összeénekelte” magyar népköltési szövegnek tartotta (1962), →*Jung Károly* viszont recens folklóradatokkal és nagy képzelőerővel a

* Kivételesen szerepel ilyen hosszúságú idézet.

„vénlánylánycsábító katona” „széténekelt” balladáját rekonstruálta belőle (1999/2001). Ennél meggyőzőbb Stoll Béla filológiai érvelése a kontamináció mellett. Az ének címének korabeli jelentése dehonesztáló, a latorok, kóbor katonák deviáns mentalitására és erkölcsére utal. Hangütése és stílusa nemcsak a latorénekekkel, hanem a mulattató → *hegedősénekekkel* is rokonítja. „A szöveg közismert lehetett, hiszen egy 17. sz.-i nyomtatványban is megtalálható néhány versszaka, mint elítélendő példa. Ugyanakkor valószínű, hogy az ilyen típusú → *latorénekek* nem vagy nagyon ritkán kerültek be az írásbeliségbe. A datálás (Klaniczay nyomán) Drágfiné emlegetésén alapul, akire az ének utalásai 1545–1550 között vonatkoztathatók.” (Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II. 3. fejezet, jegyzetek)

• Pajkos ének

- 1 Dudó, fejr Dudó, majd megírik az zab, / Ha az zab megírik, kétszer adok enned.
- 2 Óh, aj nékem, nevem: bujdosó katona, / Mert hol kit találtam, bizonnal megfogtam.
- 3 Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam, / Kitől mit elvöttem, soha meg nem ádtam.
- 4 Kit regvel megvertem, estve eltemettem, / Kit estve megvertem, az regvelt nem érte.
- 5 Estvíre ha juttam, csak szállást kerestem, / Lovamnak abrakot pínz fejiben kírtam.
- 6 Maga erszinyemben csak egy pínzem sem volt, / Mégis gazda kírí tőlem abrak árát.
- 7 Gazdának megmondom, hogy egy pínzem sincsen, / Mégis gazda kírí tőlem abrak árát.
- 8 Nem engedi vala gazda abrak árát, / Ötet előfogám, s ugyan jól megverím.
- 9 Lovamra fordulík mind abrak árával, / Sajószentpéterri gyorsan ellíptetik.
- 10 Ott régi gazdámhoz hamar el-bézsállék, / Asztalához ülék, egy éneket kezdék.
- 11 Az szegín anyádot Sajószentpitérníl / Úgy vetík az vízben, ugyan megloccsana.
- 12 Ugyan jól esmírem, hogy hamar meghalok, / Mert valahul járok, mindenött tántorgok.
- 13 De hol elindula hét kalauz legín, / Az előttek járó, az jó Méhes András.
- 14 Az másíknak neve: „Állj meg itt az utat!” / Harmadíknak neve: „Szedd el, vedd el tőle!”
- 15 Negyedíknak neve: „Takarítsd mind hozzád!” / Ötödíknak neve: „Tedd le, mert nem tied!”
- 16 Hatodíknak neve: „Jertek tovább innyet!” / Hetedíknak neve: „Az húson fintorgó.”
- 17 Nem kell neki túró, csak kell neki fűró, / Mert az örög-leány gúnáryakat kíván.
- 18 „Adj el, apa, adj el kevés katonának!” / Mert ha te el nem adsz, bizonnal megbánod!
- 19 Felrúgom pártámot, az hadnaggyal hálok, / Éjjel vele hálok, regvel hópínzt várok.”
- 20 Társaim jók vótak, fára felhágtattak, / Alattam levágták, s csaknem nyakam szakadt.
- 21 Bánod, bíró, bánod, hogy lányoddal hálok, / Regvel inkább bánod, ha fazekat török.
- 22 Teperedett gazda, nyomorodott gazda, / Kikeletre kelvín téged eb szolgáljon!
- 23 Én el-hazamégyek az én asszonyomhoz, / Az én asszonyomhoz: Drágfi Gáspárnéhoz.
- 24 Ő engemet jártat kék karazsiában, / Kék karazsiában, gallos gyócs gatyában.
- 25 Az legjobbik koncot tánérára tészí, / „Vigyík az kocsisnak, nem ehetem az kövír húst.”
- 26 Az legjobbik pohárt, azt is megtóti, / „Vigyík az kocsisnak, nem ihatom az édes bort!”
- 27 Ez éneket szerzík egy omlott pincében, / Egy régi pincének szintén az lukában.

• A ~ műfaji/tematikus összetétele: 1–9. versszak: a lator katona dicsekvése; 10–12. versszak csúfolódó, mulattató → *hegedősének* részlete; 13–16. + 20. versszak tolvajének (a „Hét kalauz legény” dala); 17. vsz. → *vénlánycsúfoló*; 18–19. vsz.: egy férjhez menni vágyó (vén?) leány éneke; 21. vsz. egy lator férfi fenyegetőzése, hogy felfed egy tiltott szerelmi viszonyt; 27. vsz. záróstrófa (kolofon) az ének szerzetési körülményeiről.

Szövegkiadások: Klaniczay Tibor: Pajkos ének. In Jan Mišianik–Eckhardt Sándor–Klaniczay Tibor: A Fanchali Jób kódex magyar és szlovák versei.

Irodalomtörténeti Füzetek 25. 1959, 199–207. Bp.; Stoll Béla: Pajkos énekek. 1984, Bp.; Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma. (szerk.: Jankovics József–Köszeghy Péter–Szentmártoni Szabó Géza) 2000, Bp.

Irod.: Stoll Béla: A Pajkos ének és a népköltészet. ItK 1962, 46. 180–192; Jung Károly: A vénlánycsábító katona balladája. In Uő.: A Pannóniai énektől a Mária-lányokig. 2001, 88–156. Újvidék.

Küllős Imola

rejtvény: rövid prózai műfaj, „egy állító vagy kérdő, valamilyen tudásra vagy ismeretre vonatkozó szöveg, valamint az erre vonatkozó felelet egysége” (Voigt 1989, 559). A nyelvújításkor keletkezett ~ elnevezés az 1830-as évektől terjedt el szélesebb körben a görög ainigma magyar megfelelőjeként, melynek etimológiája: rejtélyesen, homályosan szól. • A ~ek kategóriája korszakonként változó műfaji keretben foglal magába népi és irodalmi, szóbeli és írásbeli, köznyelvi és költői szövegeket. Ide tartoznak a szóbeli ~ek mellett (→*találós*) a szűkebb értelemben vett enigmák (Fónagy et alii 1972); a betűrejtvények (anagramma), szótagrejtvények (charade), szórejtvények (logogriph) és más nyelvi játékok; a képrejtvények (rébusz); gesztusrejtvények; stb. • Jelenlegi ismereteink szerint valamennyi kultúra ismer ~eket, amelyek a szóbeliség mellett az írásbeliségben is kezdetektől megjelentek. A legkorábbi nevezetes források a Rig Veda, a Mahabharata, az Ótestamentum és az óízlandi Hervarar Saga. Az antikvitásban a végletekig tömör, metaforikus enigmák mitikus, rituális funkciót tölthettek be, →*próbatételek*, *avatási* szertartások fontos elemét jelentették. Ennek párhuzamát a népköltészetben elsősorban a →*találós mesék*ben (ld. még →*Talányfejtő királykisasszony*, →*rabszabadító*) és a →*lakodalmi költészet*ben találhatjuk meg. A középkorban a ~ kedvelt irodalmi műfaj, jellemzők a hosszabb, verses szövegek, valamint a kérdés-felelet formában oktató, részben vallási kérdéseket magyarázó könyvek (→*tudáspróba*). Ez az oktatási forma a barokkban és a korai 18. sz.-ban igen népszerű az erkölcstani prédikációkban (Rozgonyiné Molnár 2008. 182). A 16. sz.-tól kezdve számos ~gyűjtemény jelent meg Európa-szerte, a 17–18. sz.-ban pedig kedvelt társasági szórakozás volt a ~fejtés. Ponyván, kéziratokban, majd a 18. sz. végétől az időszaki sajtóban is közreadtak ~eket, elsőként a francia Mercure de France lapjain 1762-től. A 19–20. sz.-ban már nagy figyelem kísérte a szóbeli ~eket is, számos hazai és nemzetközi antológia jelent meg. A 20. sz. második felétől elsősorban ~újságokban és televíziós kvízműsorokban jelennek meg ~ek, a szóbeliségben pedig a gyermekfolklor részét képezik. • Az első magyar nyelvű ~lejegyzéseket a 16. sz. elejéről ismerjük: a Cornides kódexben, ill. a Döbrentei kódexben jelent meg egy-egy szöveg →*mese* néven. A korai források közé tartozik még a →*Salamon és Markalf* vetélkedéséről szóló

→*népkönyv* és a Debreceni Aritmetika című matematika könyv, amelyek szövegei a 20. sz. második felében éltek a szóbeliségben (Mándoki 1979, 301–303). Az első önálló magyar nyelvű ~gyűjtemény az 1629-ben megjelent Mesés könyvecske, amelyben fogalomkörök szerint csoportosítva található a német Straßburger Rätselbuch-ból fordított szövegeket. A 18. sz.-tól a szórakoztatás és oktatás, valamint a helykitöltés szándékával nagy számban közöltek a populáris olvasmányok (→*ponyva*, →*kalendárium*), ill. →*kéziratos énekeskönyvek*, násznagykönyvek, vegyes gyűjtemények változatos ~szövegeket. Nyugat-európai mintára a 18. sz. végétől a magyar nyelvű lapok is közöltek (részben az olvasók által beküldött) ~eket, amelyek megfejtését a következő számban ismertették. Elsőként a komáromi Minden Gyűjtemény (1789–1792), majd a →*Hasznos Mulatságok* (1817–1842), a Regélő (1838–1842), a Hölgyfutár (1850–1862) stb. lapjain jelentek meg ~ek, köztük időnként népi találósok is. A 19. sz. végén már az →*élclapok*-ban is feltűntek ~ek, különösen karikatúra jellegű képrejtvények, rébuszok. A gyermekeknek szóló kiadványokban, különösen az olvasókönyvekben megjelent ~ek a szóbeli ~hagyományra is jelentős hatással lehettek, hasonlóan más populáris gyűjteményekhez.

Irod.: Kun Erzsébet: A rejtvény. 1966, Bp.; Fónagy Iván–Lázár György–Voigt Vilmos–Zsolt Angéla: Enigma. VIL 2. 1972, 1116–1119; Mándoki László: Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. JPMÉ 1979, XXIV. 301–326; Voigt Vilmos: Rejtvény. VIL 11. 1989, 559–560; Mesés könyvecske: mely vyionnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel. (s.a.r. és utószó: Uő.) 1989, Bp.; Kaivola-Bregenhøj, Annikki: Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre. 2001, Helsinki; Cook, Eleanor: Enigmas and riddles in literature. 2006, Cambridge; Bismark, Heike: Rätselbücher. 2007, Tübingen; Rozgonyiné Molnár Emma: Enigma. In Szathmári István (főszerk.): Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. 2008, 181–186. Bp.

Vargha Katalin

sms-folklór: a folklór speciális technikai közegben való megnyilvánulása, az →*elektronikus folklór* része. Az sms (SMS, esemes) mozaikszó eredetileg az angol *Short Message Servicenek*, azaz a mobiltelefonok szöveges üzenetküldő szolgáltatásnak a rövidítése. A magyar nyelvben az sms-t elsősorban az említett szolgáltatáson keresztül továbbított rövid szöveges üzenetek megjelölésére használjuk. A szöveges üzenetek tömeges küldésének lehetőségével és elterjedt gyakorlatával az sms tipikusan a mai folklór hordozójává vált. Jellemzője, hogy névtelen, közösségi alkotás. Kisebbségi nagyobb változtatás a legtöbb szövegnél előfordul, azaz variánsai egymás mellett élnek. A mobiltelefonok üzenetküldésre kifejlesztett sms-szöveggküldő szolgáltatásának folklorisztikai vonatkozásait, valamint az ezen csatornán

keresztül terjedő magyar nyelvű szöveges üzenetek folklór-sajátosságait csak néhány tanulmány vizsgálja, noha az sms-szövegek egy része egyértelműen rokonságot mutat bizonyos folklórműfajokkal (→*műfaj*), ezért az sms mint kommunikációs technológia és egyben az elektronikus írásbeliség (→*írásbeliség*) egyik hordozója meghatározott (folklór-jellegű) szöveg-típusok (→*típus*) esetében egyértelműen folklórközegnek tekinthető. Az sms-szövegek folklórisztikai vizsgálata egyrészt az információs társadalom (→*internet-folklór*; →*elektronikus folklór*) feltárását célzó interdiszciplináris kutatásokhoz, másrészt a mai magyar nyelvi jelenségeket elemző szemiotikai-nyelvészeti munkák sorába illeszkedik. Az sms a populáris kultúra írott produktumai közé tartozik. Nem áll mögötte egyetlen jól körvonalazható társadalmi bázis, ezért szöveganyaga a legkevésbé sem tekinthető homogénnek. Különböző társadalomtörténeti időszakokban kialakult és eltérő társadalmi közegek által preferált műfajok, szüzsék és motívumok, sokféle szóbeli és írott hagyománya keveredik ebben a leginkább közköltészeti lét-móddal (→*közköltészet*) jellemezhető kommunikációs rendszerben. Az sms tehát nem egy műfajt jelent, hanem különböző műfajok, köztük több folklórműfaj (pl. →*vicc*, →*névnapi köszöntő*, →*újévi köszöntő*) modern, technikai megjelenési formáját. (Pl. „Önnek egy jóéjtpuszis üzenete érkezett. Kérjük a cuppanás után hunyja le szemét, és álmodjon az üzenet küldőjével.” „Leszállt egy angyalka, azt súgta nékem, gondolj ma azokra, kik szeretnek téged. Eszembe jutottál te és a családod, ezúton kívánok boldog karácsonyt.” „Mint lyukas zsákból a lencse, úgy dőljön rád a szerencse!”) Hazánkban az sms-ek, így a folklór-jellegű sms-ek száma az 1990-es évektől a 21. sz. első évtizedéig emelkedett, napjainkra az online chat-üzenetek és a közösségi oldalakon (pl. Facebook, Iwiw stb.) keresztül továbbított szöveges üzenetek elterjedtsége miatt az sms-ek jelentősége csökkenően van.

Irod.: Balázs Géza–Bódi Zoltán (szerk.): Az internetkorszak kommunikációja. 2005, Bp.; Domokos Mariann: Népi írásbeliség a technika korában, avagy az sms mint folklórszöveg. Egy ifjúságkutatás folklórisztikai tanulságai. In Gulyás Judit–Tóth Arnold (szerk.): Minden Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára. 2005, 289–312. Bp.; Folklore and Mobile Communication. SMS and Folklore Text Research. Fabula 2007, 48. 50–59; Balázs Géza: Sms-nyelv és -folklór. 2011, Bp.

Domokos Mariann

Szent Antal (Lisszabon 1193.? aug. 15. – Arcella (ma Pádua része) 1231. jún. 13.); ferences teológus, prédikátor. IX. Gergely 1232-ben szentté avatta, XII. Pius 1946-ban egyháztanítóvá emelte. Írásaiban (hitelességük bizonytalan) ismert →*legendák* (pl. a szent kereszt legendája), →*fabulák* és →*novellamesék* (pl. Gesta Romanorumból) is olvashatók. A róla szóló legendák kezdetben (Legenda prima) nem említenek életében megtörtént

csodákat, csak számos, halála után bekövetkezett (miracula post mortem). Először a 13–14. sz. fordulóján gazdagodott élettörténete ferences prédikációgyűjteményekből származó →mirákulum történetekkel, amelyek ettől kezdve képi ábrázolást is nyertek. Ilyenek az ostyacsoda (kiéhezett szamar a felkínált eleség helyett a szent által feltartott ostyához lép és letérdel előtte), halaknak prédikál (Mot. B 251.2.7.1.), prédikációja hatására az uzsorás szívét pénzesládájában lelik fel, egy ifjú levágott lábát a helyére illeszti és meggyógyítja, féltékeny férjet azzal nyugtat meg, hogy csecsemőjét megszólaltatja, halottat feléleszt, hogy az ártatlanul vádolt személyt a gyilkosság vádjától felmentsék, egy hajót megment a viharból, börtönből rabot szabadít ki, beszédét mindenki a maga nyelvén hallja, egyidejűleg két helyen is prédikál (bilocatio) stb. Későbbi attributumát, az imádkozó szentnek megjelenő gyermek Jézust először az 1350-ben íródott Liber miraculorum említi. • ~ a r.k. egyház egyik legtiszteltebb szentje Mo.-on is, kultuszáról ld. Bálint 1977. Legendái, miként Európában másutt is (Schenda 1965), főleg a 19. sz.-i (a 21. sz.-ban egy részük már az interneten is elérhető) →*populáris olvasmányok* (Varga 1941) által terjedtek. Erről tanúskodnak a neki szentelt →*imakönyvek* sokszoros kiadásai (P. Soós 1902), esetleg éppen →*ponyvákra* szakosodott kiadó által (P. Özséb 1930, kiadója Rózsa Kálmán és neje). Az imakönyvek nemcsak a szent által életében véghezvitt csodákat tartalmazzák, hanem azokat is, amelyeket halála után a hozzá fohászok éltek át. Ezek időpontja általában a barokk korra esik, pl. az egyik legtöbbit idézett szerint 1664-ben egy szolgától ura értékes táskáját útban Bozen felé egy tolvaj ellopta. A legközelebbi ferences kolostorban három misét mondatott ~ oltáránál és kérésére a szerzetesek rendszeres imába kezdtek, hogy a táskát visszakérüljön. Egy bizonyos napon éjfélkor a templom felől zajt hallottak: a templom ajtaja tárva-nyitva volt, és a táskák, valamint a benne levő dolgok a padlón hevertek. A jelenetet az ajtón berepülő táskával a fogadalmi kép ábrázolja. ~ a szegények szentje, szobra csaknem minden r.k. templomban megtalálható, előtte persely, amelyben a szegények számára (~ kenyere) vagy a legkülönbözőbb kérések (sikeres vizsga, üzletkötés stb., de különösen elveszett tárgyak megtalálása, visszakérése) érdekében felajánlott pénzt gyűjtik. Ez élő gyakorlat, a sikeres vagy sikertelen meghallgatások száma végtelen lehet, de ezeknek a csoda-elbeszéléseknek a feljegyzését a folklórgyűjtők elmulasztották. A szent közreműködésébe vetett hit más műfajokban komikus formában is jelentkezik. →tréfás elbeszélés, ATU 1347* A szobor apja: A cigány ~ életnagyságú szobrához imádkozva kér tőle valamit, de megfenyegeti, hogy ha nem teljesíti a kívánságát, összetöri. A pap/sekrestyés a szobor mögött kihallgatja, megijed, félti az értékes szobrot, ezért sürgősen kicseréli egy kicsire. A cigány baltával tér vissza (nem kapta meg, amit kért), meglátja a kicsi szobrot, ráförmed: – Tóni, küldd ki apádat, beszédem van vele! →*vice* az 1960-as évekből: Tsz-be kényszerített paraszt ~hoz fohászok a templomban, pénzre van szüksége. A párttikár ezt megtudja, felháborodik, inkább felajánlja a tsz segítségét,

ad is pénzt, de kevesebbet, mint amennyit az ember ~tól kért. Visszamegy tehát az ember a templomba a szent szobrához és így szól hozzá: – Kedves Szent Antal, ha legközelebb pénzt akarsz adni, ne a párttikárral küldd el, mert 500 forintot eltett belőle! ~ segítő szerepe a →*láncclevél* (Szent Antal lánc) elnevezésében is megnyilvánul. • ~hoz intézett imák, fohászok, litánia, énekek (legnépszerűbb a Csodákat kik látni vágytok,/ Ó, jőjjetek Szent Antalhoz... kezdetű, németből fordított, parafrazeált szövegű) nemcsak kézzel írt lapokon, hanem az interneten is terjednek. →*archaikus népi imádságok*, →*ráolvasások*, amelyek a ~ tüze (orbánc) névvel illetett betegség elhárítására szolgálnak, nem Páduai, hanem Remete Szent Antalt (Kome, Közép-Egyiptom 251/252 – egyiptomi sivatag 356) idézik, bár a két szent élettörténete, ill. kultusza egyrészt a névazonosság, másrészt a nekik tulajdonított csodák analógiás volta miatt kontaminálódott: „Elindult Szent Antal hét fiával, hét lányával, hetvenhétféle unokájával..., Merre mész, merre mész, hetvenhétféle Szent Antal tűz...” stb. (Erdélyi 1976. 112–119. és még sok változat más gyűjteményekben.)

Irod.: P. Soós István: Páduai Szent Antal imakönyv. A nagy csodatevő szent tiszteletének terjesztésére. 1902¹³, Bp. <http://mek.oszk.hu/05000/05078/05078.pdf>; Kubán Endre: Isten kedvencének, Páduai Szent Antalnak nevezetes csodatettei ... Legendák. 1906, Bp.; P. Özséb: Páduai Szent Antal kis imakönyve. 1930, Bp. http://www.ppek.hu/konyvek/P_Ozseb_Paduai_Szent_Antal_kis_imakonyve_1.pdf; Varga Lajos: Szent Antal élete és csodatettei. 1941, Eger; Schenda, Rudolf: Italiänische Volkslesestoffe im 19. Jahrhundert. Archiv für Geschichte des Buchwesens 7. 1965, 221, 252–253; Wimmer, Erik: Antonius von Padua, Hl. EM 1. 1975, 620–622; Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtöt lépék. 1976, Bp.; Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I. 1977, 433–452. Bp.; Grynaeus Tamás: Szent Antal tüze. 2000, Bp.; Mezey Katalin (szerk.): Páduai Szent Antal. A csodák könyve. 2008, Bp.

Nagy Ilona

Szent Demeter (Sirmium/Szávaszentbenedek/Sremska Mitrovica, 265 – Thessaloniki, 304): katonaszent, vértanú, ünnepe a keleti kereszténységben és Mo.-on okt. 26-a, Nyugaton nov. 8-a vagy 9-e. Alakja az ortodox görög és szláv hagyományban népszerű, Nyugaton szinte ismeretlen, ám Mo.-on különös tiszteletnek örvend. Ennek oka, hogy szerémségi szülőhelye okán (sőt, korai, 5. sz.-i martirologiumok/vértanúnaptárak szerint vértanúsága is itt történt) magyar szentként, az ország védelmező patrónusaként tisztelték már a középkorban is. Szenvedéstörténete/passiója három formában maradt fenn (a 9 sz.-ból, ill. 11. sz. elejéről), ezek születési helyét nem említik. A halála után tett csodáit megörökítő *Miracula Sancti Demetrii* első könyve ötven csodával 610 körül íródott, tisztelete így igen korán megerősödött a görög

és a szláv egyházban, és különösen kötődött Szaloniki városához, amelynek védőszentje lett. A későbbi századokban sirmiumi származásának ténye elhomályosult, a 17–18. sz.-tól a magyar tudósok körében is az a nézet terjedt el, hogy ~ hazai kultusza ide (Száva-szentbenedekre) hozott ereklyéinek, ill. pontosan meg nem határozott, erős bizánci hatásnak tudható be. A legújabb kutatások (köztük a régészeté) elfogadottá tették ~ kultuszának sirmiumi eredetét. Életének történetét a legnépszerűbb középkori gyűjtemény, a *Legenda Aurea* nem tartalmazza, ezért Mo.-on, más szent-életrajzokkal együtt, külön függelékben csatolták hozzá: innen került Temesvári Pelbárthoz és tőle az *Érdey-kódex* szerzőjéhez, a *Karthauzi Névtelenhez*. Ez a legenda egyetlen magyar nyelvű változata. ~ hazai tiszteletének a középkortól vannak liturgikus nyomai. „A Demeter-zsolozsma még a 19. sz.-i breviáriumokban is az ún. *Proprium Hungariae*-ban, azaz a magyar föld patrónusainak officiumai között kapott helyet” (Tóth 2007, 10). A szent legendájának magyar vonatkozású adatát egy valószínűleg bolgár eredetű, egyházi szláv nyelvű, 16. sz.-i kódex tartalmazza. Szerzője ~ legendájába beleszövi azt az epizódot, mely szerint II. András magyar király megbetegedvén Jeruzsálembe indul, hogy gyógyulást nyerjen. Utközben Szaloniki városában ~ sírját kívánja felkeresni, ám a helyiek ezt nem ismerik. Álmában a szent felfedi neki a hely titkát, ahol csodásan meggyógyul. Hálából a sír fölé templomot épített. A szent megajándékozta egy gyűrűvel, amely hazatértekor csodás módon megsegíti, hogy átkelhesse a háborgó Száván: arra a helyre is templomot épített. (Krizsa–Tóth 2006). • ~t a magyar pásztorok is, miként balkáni társaik, védőszentjüként tisztelték, különösen a Dunától keletre, az Alföldön és Erdélyben. A palócok szerint juhász, gyimesi adat szerint székely ember volt, Gyimesbükkön született és ott is nevelkedett (Móser 2009, 4). Ünnepe pásztorünnep, az állatok behajtásának, számbavételének a napja, mulatságok, vásárok ideje. „Dömötör felé jár az idő, A gulyásnak számolni kő. Van néki két üszője, Azon két csöngetője, Aztat hajtja alá, fele” (Vargyas 1969, 320). „Dömötörön van az idő, Nincsen a tarlón mező, Sírnak, rínak a bárányok, Szomorkodnak a juhászok” (Szabadfalvi 1964, 34). Heves és egykori Nógrád megyei (ma Szlovákia) adat szerint kántorok kézírásos füzeteiben hagyományozódtak a ~ napra szóló dicsőítő énekek. Pl.: „Szent Demeter ünnepének ez áldott szent reggelén, Összejöttünk ünnepelni örök üdvünk céljaként. Szent Demeter védőszentünk, felajánljuk ünnepünk, Hogy népét bajban és vészben őrizze meg Istenünk” (Bárth 2007, 212). Szólások: Dömötör, a tél rátok tör. Néki mindennap Dömötör napja vagyon. Dömötör juhászt táncoltat (Móser 2009, 6).

Irod.: Szabadfalvi József: A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnep. Műv.Hagy. VI. 1964, 19–64; Kodály Zoltán–Vargyas Lajos: Magyar népzene. (A példatár szerk. Vargyas Lajos.) 1969, Bp.; Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyvei 1968. 1970. 145–177. Debrecen; Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium II. 1977. 399–404. Bp.; Tóth Pé-

ter: Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról. Magyar Könyvszemle 2001, 117. 1. 3–19; Pozsony Ferenc: Erdélyi népszokások. Néprajzi egyetemi jegyzetek. 2006, 256. Kolozsvár; Kriza Agnes–Tóth Péter: Szent Demeter és a magyar király. Egy ismeretlen magyar vonatkozású szláv forrás. In Ekler Andrea–Mikos Éva–Vargyas Gábor: Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. 2006, 373–387. Bp.; Tóth Péter (szerk.): Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje. 2007, Bp.; Uő.: Előszó. Uo. 9–10; Bárth Dániel: Szent Demeter és a magyarországi népi kultúra. Uo. 206–214; Móser Zoltán: Névviseletek V. 2009, Csíkszereda, Ebből a neten: Októberi névnapok. <http://www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/MoserDomotor+Simon.pdf>

Nagy Ilona

találós, *szóbeli rejtvény*: a →*rejtvény* alműfaja. A ~ szövegét egy kérdés (vagy kép) és egy válasz (megfejtés) együttesen alkotja, előadása párbeszédes formában történik. A két rész közötti összefüggés általában rögzített, vagyis a számos szemantikailag lehetséges válasz közül csak egy elfogadható (Kaivola-Bregenhøj 2001, 36–37). A 20. sz.-i magyar kutatás elkülönít legalább két szövegcsoporthoz a kérdő formula megléte vagy hiánya, továbbá valamiféle epikus mag megléte vagy hiánya alapján (→*találós kérdés*, *találós mese*), Voigt Vilmos javasolta ezek összefoglaló neveként a ~ elnevezés használatát. • A legkorábbi magyar forrásokban a 16. sz.-tól kezdődően a →*mese* szó jelöli a ~okat vagy tágabb értelemben vett rejtvényeket, és egészen a 19. sz. közepéig általánosan elterjedt ez az elnevezés. A ~ok tudományos igényű gyűjtése a 19. sz. közepén indult meg, ennél korábban inkább a szórakozás vagy szórakoztatás, mint a dokumentálás céljával jegyezték le a szövegeket. A tudományos közlemények előbb néptalány, majd az 1860-as évektől az 1920-as évekig kizárólag találós mese elnevezéssel közlik a ~okat. Nagy szerepe volt a magyar ~ok összegyűjtésében a népnyelv kutatóinak, a Magyar Nyelvészetben 1856 és 1861 között mintegy 700, a →*Magyar Nyelvőr*-ben 1872 és 1914 között közel 1000 szöveg jelent meg. Ezen kívül hosszú ideig csak vegyes antológiákban vagy mesekötetek függeléként jelentek meg. Az első nagyobb lokális gyűjteményt (578 szöveget) →*Szendrey Zsigmond* adta közre Nagyszalontáról (MNGy XIV. 1924, 133–163, 322–334), a jegyzetekben felsorolva a korábbi publikációkból ismert variánsokat is. • A magyar találósok gyűjtése és elemzése az 1960-as évektől lendült fel. →*Voigt Vilmos* egy közösség teljes ~készletének feltárására tett kísérletet (1993 [1971]), és közzétette a nemzetközi ~kutatás legfrissebb eredményeit. A legjelentősebb magyar ~gyűjtemények: →*Lábadí Károly* drávaszögi, →*Ráduly János* kibédi, Fábrián Imre bihari, →*Penckőferné Punykó Mária* beregújfalusi kötete. Jelentős munkát végzett a magyar ~ok

összehasonlító vizsgálatának területén → *Mándoki László*, ám nagy archívumából csak kisebb töredékeket jelentetett meg. Átfogó gyűjtemény az 1856 és 1924 között nyomtatásban megjelent szövegekből látott napvilágot (Vargha 2010). • A ~ok formai és tartalmi szempontból különböző csoportokra oszthatók, azonban ezek nem mindig különülnek el élesen. 1. A szorosabb értelemben vett ~ tárgyat egy másik, tőle merőben eltérő tárgyhoz hasonlítja (Taylor 1943, 129). A nemzetközi kutatás már a 19. sz. végén megkülönböztette az egyéb formáktól a „valódi” találósokat (Petsch 1899), amelyeknek szövege leíró, gyakran metaforikus, és egyszerre tartalmaz a megfejtésre rávezető és félrevezető elemeket (Négy kutya egymást kergeti / De soha el nem érheti. / A kocsikerekek). Ezek tárgyukat a jól ismert közvetlen környezetből veszik, de a hagyományos paraszti életmód mellett az új kulturális elemek is hamar megjelennek bennük (Uton megy nincs lába, tűz ég a gyomrába? Gőzös. Magyar Nyelvészet, 1857, 237). A magyar ~ok stílusára legjellemzőbb szóalakzatok: alliteráció (Hasa hajó, lába lapát, torka trombita. Lúd), szóismétlés (Lik, lik végig lik, végestelen végig lik...), ikerszók (Úton-útfélen pálcát hajigálnak. Kígyó), játékos szóképzés (Négy nagy dibindobondaré, / Kettő kicsiny kocsondaré, / Egy a suhondaré? / Ló lába, füle, farka). 2. A szójátéokra épülő → *tréfás kérdések*. 3. A → *tudáspróbák*, melyek a magyar hagyományban elsősorban bibliai ismeretekre kérdeznek. 4. A számtani és a rokonsági kapcsolatokra kérdező feladványok egy része valódi számításon (Ipadnak, / Napadnak, / Három papnak, / Hat kappannak / Hány körme van? / Száznegyvennyolc), mások beugratáson alapulnak (Tizenöt gyertya ég, ötöt elfújnak, hány marad? Öt, a többi elég). 6. A narratív elemet tartalmazó → *találós mesék*. 7. A kétértelmű, látszólag erotikus szövegek (A két szőröst tedd össze, a golyóját hagyd közte. Szem és szempillák). 8. A ~ paródiájának tekinthető ál-találósok, amelyeket a várt talányosság helyett szó szerint kell érteni (Szarka repül a Tiszán, / Szalonna csüng az állán, / Hordó bor az oldalán, / Ajtó forog a sarkán, / Kis kutya ül a farkán. Mi az? / Ki van mondva). • A magyar néphagyományban elsősorban szórakozás, időtöltés céljából mondtak és fejtettek ~okat, különösen társas összejövetelekhez, társas munkához kapcsolódóan (pl. fonó, tollfosztás, kukoricafosztás, libalegeltetés), valamint → *mesemondás* közben. A legkorábbi (közvetett) adat egy ilyen jellegű gyakorlatra Faludi Ferenc II. eclogájában (1787, 74–75) található, amelyben két pásztor Mese mese mi az? formulával bevezetve ~okat ad fel egymásnak. A bevezető formula használatát Turcsányi Andor körmendi gyűjtése is megerősíti (Nyr. 1875, 141, 180–181). A moldvai csángóknál csümölgetés, csümölygetés néven ismert a középkori eredetűnek tartott szokás. Itt az első rejtvényt csümő csümő mi az? szavakkal bevezetve adta fel a társaság egyik tagja, majd a többiek igyekeztek megfejtetni és újabb ~okat adtak fel. A román eredetű, mese, találós mese jelentésű csümölye tájszót elsőként → *Petrás Ince János* írta le (1876), az elnevezést Moldvában még ma is használják. Az időtöltésként történő rejtvényfejtés párhuzamát láthatjuk a → *viccmesélésben* is, a

szövegek között sok formailag ~. • Szertartási elemként jelent meg a →*lakodalom* menetében a menyasszony kikéréséhez, valamint a menyasszonyi házba történő beengedéshez kapcsolódóan a ~ok feladása, amelyek megfejtése a vőlegény násznagyának feladata volt. A más faluból származó vőlegényt a falu határában is várhatták, az utat elkötve. Sikertelen válaszadás esetén borral, pálinkával kellett megváltani a bebocsáttatást. A szövegek elsősorban a látszólag erotikus ~ok és a bibliai tudáspróbák közül kerültek ki. Helyenként a virrasztás közben is előfordult a ~-mondás mint rituális elem. • Régóta ismert a ~ok oktató, didaktikus célú használata. Megjelentek a katekizálás kérdései között (→*katekizmusi tréfák*), majd az 1830-as évektől az iskolai →*olvasókönyvek*ben is. • A hagyományos paraszti életmód felbomlásával párhuzamosan a használt ~-készlet is jelentősen megváltozott. A 20. sz. végén a valódi ~ok már a gyermekfolklor részét jelentik, egységsülésükben jelentős szerepet játszik az iskolai oktatás. A tankönyvek mellett egyes gyermekeknek szóló ~kiadványok is igen széles körben ismertek, ezek vegyesen tartalmazzak néprajzi gyűjtésből származó szövegeket és más rejtvényeket (Varga 1975). Nagy szerephez jutnak továbbá a vicc-funkciót betöltő tréfás kérdések, amelyek már nem megoldandó feladványként hangzanak el, hanem a kérdező mondja el a szöveg részeként, annak csattanójaként a választ is.

Gyűjt.: Révai Miklós (közread): Faludi Ferencz költeményes maradványai. 1787², Pozsony; Fábrián István: Száz finn és száz magyar néptalány. Magyar Nyelvészet 1856, I. 362–375; Arany László: Eredeti népmesék. 1862, 318–325, 328. Pest; Kriza János: Vadrózsák. 1863, 339–352. Kolozsvár; Török Károly (szerk.): Csongrád megyei gyűjtés. MNGy II. 1872, 347–372; Vikár Béla (szerk.): Somogy megye népköltése. MNGy VI. 1905, 239–250; Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok II. 1940, 3–33. Pécs; Mándoki László: Moldvai magyar találós kérdések. JPMÉ 1968, XIII. 207–211; Varga Ferencné (összeáll.): Sző, fon, nem takács, mi az? Találós kérdések gyerekeknek. 1975, Bp. [legutóbbi, 8. kiadása: 2010]; Mándoki László: Találós kérdések Baranyából. JPMÉ 1978 [1979], XXIII. 318–354; Mesés könyvecske... (s.a.r. és utószó: Voigt Vilmos) 1989, Bp.; Lábadi Károly: Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok. 1982, Eszék; Ráduly János: Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések. 1990, Bukarest; Voigt Vilmos: Egy közösség találós kérdései. In Liszka József (szerk.): „Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...” Tanulmányok a 65 éves Ág Tibor köszöntésére. 1993, 138–180. Komárom–Dunaszerdahely; Fábrián Imre: Bihari találósok. Találós mesék, találós kérdések, mesetalányok. 1994, Nagyvárad; P. Punykó Mária: Úton megyen tipe-topa. Beregújfalusi találós kérdések. 2000, Bp.–Beregszász; Vargha Katalin (összeáll.): Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája. 2010, Bp.

Irod.: Petrás Incze János: Találós mesék (Klészse, Moldva). Nyr. 1876, V. 268–269; Petsch, Robert: Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels. 1899, Berlin; Szendrey Zsigmond: Népi találós kérdéseink szerkezete. Ethn.

1923/1924, XXXIV/XXXV. 83–92; Taylor, Archer: The riddle. California Folklore Quarterly 1943, 2. 129–147; Georges, Robert A.–Dundes, Alan: Toward a structural definition of the riddle. JAF 1963, 76. 111–118; Voigt Vilmos: Egyéb epikus műfajok. In Dömötör Tekla–Katona Imre–Ortutay Gyula–Voigt Vilmos (szerk.): A magyar népköltészet. (egyetemi jegyzet) 1969, 175–201, 361–364. Bp.; Köngäs Maranda, Elli (special ed.): Riddles and Riddling. JAF 1976, 89. 352.; Green, Thomas A.–Pepicello, W. J.: The folk riddle: a redefinition of terms. WF 1979, 38. 1. 3–20; Mándoki László: Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. JPMÉ 1979 [1980], XXIV. 301–326; Mándoki László: Szóbeli rejtvényeink. MN VIII. 1988. 238–250. Bp.; Grzybek, Peter: Riddle. In Koch, Walter E. (ed.): Simple Forms. An Encyclopaedia of Simple Text-types in Lore and Literature. 1994, 242–254. Bochum; Benedek Katalin: Milyen műfaj a mese a reformációban és a barokkban? Fabula? Mítosz? Találós? NK–NT 1995, XVIII. 105–117; Hasan-Rokem, Galit–Schulman, David (eds.): Untying the Knot. On Riddles and other Enigmatic Modes. 1996, New York–Oxford; Voigt Vilmos: Találósok. In Uő. (szerk.): A magyar folklór. 1998, 311–317, 331, 341–342. Bp.; Kaivola-Bregenhøj, Annikki: Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre. 2001, Helsinki; Vargha Katalin: A mesétől a találós kérdésig. Adalékok a magyar szóbeli rejtvények terminológiájához (1789–1935). Etnoszkóp 2011, I. 1. 96–106.

Vargha Katalin

tréfás kérdés: a →*rejtvény*, →*találós* azon fajtája, melynek elsődleges célja a kért beugratása, zavarba hozása. Egy látszólag komoly kérdést tesz fel, amely valamilyen kérdőszóval (leggyakrabban: miért, mi, mikor, melyik) kezdődik, ám a válasz a logika helyett →*szójátékon*, →*népetimológián* alapul, gyakran →*abszurd*ba hajló (Mikor fél a nyúl? Mikor kétfelé vágják; Mi a legjobb a bolhában? Hogy nincs megpatkolva). Mivel a ~ek többsége gyakorlatilag kitalálhatatlan, a kutatók egy része nem is sorolja őket a valódi találósok közé (Petsch 1899) • A ~ek csoportosítása a gyűjteményekben legtöbbször a kérdőszavak alapján történik, ám felosztásuk történhet az alapján is, hogy a félrevezetés milyen eszközére épít a kérdés. →*Szendrey Zsigmond* többek között az alábbi típusokat különbözteti meg: összetett szók és nem összetett szók felbontásán; rokon értelmű és rokon alakú szókon; határozószók, névszók, igék, ill. ragok, névutók jelentés-változásain; a kérdőszó irányulásán; állandó rövidítéseken; szón forduló; betűre kérdező és grammatikai alapú tréfás kérdések (1924, 323–324). Számos esetben a humor forrása egy szó vagy mondat elemeinek játékos morfológiai átértelmezése (Hány ujjja van a ködmönnek? Három. Hátujja [hátulja] meg két ujjja). • Kedvelt mind az írásos forrásokban (Mesés könyvecske, →*populáris olvasmányok*, *olvasókönyvek* reformkori majd újkori rejtvény-

lapok), mind a szóbeliségben. A 20. sz.-ban igen közel áll a →*viccek*hez, ahogy →*Ráduly János* fogalmaz, „sokszor nehéz megvonni a határt a tréfás kérdések és a →*formulavicc*ek között. Ez utóbbiaknak a megfejtése abszurdabb, képtelenebb, erőltetettebb, önkényesebb, a népi stílushoz szokott fül azonnal megérzi rajtuk az idegenszerűséget” (1990, 28).

Irod.: Petsch, Robert: Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels. 1899, Berlin; Szendrey Zsigmond: Találós mesék. MNGy XIV. 1924, 133–163, 322–334; Szikszai Lajosné: A találós kérdés egyik típusa. Nyr. 1987, 111. 187–209; Ráduly János: Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések. 1990, Bukarest; Fischer, Helmut: Scherzfrage. EM 12. 2005, 1373–1377; Dienhart, John M.: A linguistic look at riddles. In Nørgaard, Nina (ed.): The Language of Riddles, Humor and Literature. Six essays by John M. Dienhart. 2010. 13–47. Odense; Vargha Katalin: Rejtvény és vicc határterülete a Magyar Népköltészeti Lexikonban. EL 2013, XXX. 261–291.

Vargha Katalin

vicc: rövid prózai műfaj, csattanós történet vagy →*formula*, célja a nevetetés. Műfajként mai formájában mintegy 500 éve szakadt ki az →*anekdotákból*, →*trufákból* (Voigt 1998, 323). Az átalakulás során erőteljes rövidülésen ment át, szerkezete végletekig leegyszerűsödött: egy vagy legfeljebb két epizódból áll, egy-két szereplős, legtöbbször párbeszéd. Kérdés-felelet formájú típusai gyakran közel állnak a →*találósokhoz*. A ~ szövegének legfontosabb eleme a végén levő csattanó. Aszerint, hogy ez mire épül, megkülönböztetjük a cselekményes (epikus) →*szüzséviccet* és a cselekmény nélküli (nem epikus) →*formulaviccet*. Előbbi a tartalmi, utóbbi a nyelvi →*humorra* épít. Ismertek továbbá szöveggel kísért vagy azt nélkülöző gesztusviccek és képviccek. • A parasztság eredetileg valakinek beugratását, becsapását nevezte ~nek, később vették csak át a városi értelemben vett ~eket. A szó hagyományos népi értelmezését világítja meg a *Mi a vicc? c. rátótiáda* (MNK 6. 234–235), a cselekvésben megnyilvánuló ~ek elbeszélését ma legtöbbször a →*tréfák*, →*tréfás mesék* (→*Bocskorondi és Ludamenti*) közé sorolja a kutatás. • A mai értelemben vett ~ a 20. sz. második felében és a 21. sz. elején az egyik legelevenebb szóbeli műfaj, amely a közelmúltig elsősorban élıszóban terjedt, bár régóta ismerjük írásos megjelenési formáit is (→*viccgyűjtemények*). A társadalom minden rétegében népszerű, megformálásában elsősorban a városi értelmiség szerepét kell hangsúlyoznunk, virágkorát a modern kori nagyvárosokban érte el (→*városi folklór*). Más hagyományos szóbeli műfajok háttérbe szorulásával egyidejűleg a ~ egyre inkább előtérbe került. →*Katona Imre* szerint a falusi ~készlet lényegében már az 1970-es években megegyezik a városival, csak ezek a szövegek megformálásban epikusabbak, a szereplők és a helyszín tekintetében régiesebbek (Katona 1974). • Az 1990-es évek végétől

kezdvé a szóbeliség mellett egyre nagyobb mértékben terjednek a ~ek az ún. másodlagos szóbeliség csatornáin, elektronikus formában (→*elektronikus folklór*, →*internetfolklór*, →*sms-folklór*). Ez egyben a szöveges vagy szöveg nélküli képviccek számának növekedését is hozta. Ugyanakkor egyre fiatalabbak, iskolások, sőt már az óvodások is ~eket mesélnek. • A ~ a legkevésbé egyéni, alkalomhoz nem kötött műfaj, hétköznapi beszédhelyzetben bármikor elhangozhat. Ennek ellenére vannak →*specialistái*, és ismerünk vicceselésre különösen megfelelő hagyományos alkalmakat. Így →*mesemondáskor* elhangozhatnak ~ek lazításként két hosszabb szöveg között (Nagy 2003). A ~ állandó formulákra és →*szüzsékre* épít, szereplői →*típusokat* képviselnek, ugyanakkor folyton változik, mindig naprakész, erősen kötődik a jelenhez. Nélkülözhetetlen tulajdonsága a váratlanság, a meglepetés, ennek érdekében végletekig kihasználja a →*szójáték*, kétértelműség eszközeit. A ~ nem ismer tabukat, nem tisztel senkit és semmit. A vicckészlet nemzetközi, és rendkívül gyorsan reagál az egyéni és a közélet jelentős eseményeire. Ebből következik az is, hogy az egyes ~ek igen gyorsan elavulnak, és kontextusuk nélkül érthetatlenné válnak. Egy-egy aktuális esemény vagy egy kedvelt ~figura köré gyakran alakulnak vicc-ciklusok (→*ciklus*), amelyek gyors hullámokban követik egymást. • Tartalom szerinti csoportjai az élet minden területét lefedik, nálunk legnépszerűbbek talán az erotikus és a politikai ~ek. Az erotikus ~ek sok közös vonást mutatnak a reneszánsz →*novellameséivel*. A politikai ~ek száma Katona Imre szerint annál nagyobb, minél mozgalmasabb egy időszak, Zsigmond Győző szerint viszont a viszonyok kiélezettsége, a kor polarizáltsági foka döntőbb tényező. Katona Imre vizsgálta azt is, hogyan fokozza egymást kölcsönösen a két legnépszerűbb téma találkozása (En sem szex-, sem pedig politikai viccet nem mesélek: szexviccet ab ovo, politikait pedig ab ávo. Katona 2001, 281). • A ~ek szereplői minden esetben →*típusokat* képviselnek, lehetnek valós vagy kitalált személyek, társadalmi csoportok, állatok vagy akár tárgyak (Wehse 2012b). Véltnél vagy valós tulajdonságokkal felruházva szerepelnek minden korszakban a korabeli politikusok, közéleti személyek, még ha a róluk elmondott ~ szüzséje több generáción keresztül hagyományozódik is, a főszereplő és esetleg a helyszín aktualizálásával. Ma közkedvelt ~figurák a filmszínészek (pl. Chuck Norris) és más ismert emberek is. Kitalált, sztereotip alakok Kohn és Grün, a zsidó kispolgárok; Arisztid és Tasziló, az arisztokraták és Jean, a komornyik; Móricka, a gyerekszáj ~ek főszereplője; János bácsi, a székely →*góbé*; stb. Más szereplőket név helyett a ~ szempontjából jellemző tulajdonságukkal, foglalkozásukkal, nemzetiségükkel, családi szerepükkel jelölnek (pl. szőke nő; rendőr; zsidó, cigány, skót; feleség, anyós). Gyakran szerepelnek olyan hierarchikus viszonyban álló párok, mint orvos és betege, kisdíák és tanító néni, pincér és vendég. Szinte kivétel nélkül az abszurd ~ekhez sorolhatók azok a szövegek, amelyekben állatok (pl. nyuszika, elefánt és egér, agresszív kismalac) vagy tárgyak játsszák a főszerepet, emberi tulajdonságokkal felruházva. • A magyar folklorisztiká-

ban a ~ek kutatása periferikus témát jelent, gyűjtésük és módszeres vizsgálatuk Katona Imre és Zsigmond Győző nevéhez kötődik, tematikailag pedig elsősorban a politikai ~ekre koncentrált. A nemzetközi kutatás ugyanakkor igen kiterjedt, mind folklorisztikai, mind nyelvi szempontból vizsgálják a szóbeli ~eket és az új megjelenési formákat, az interneten terjedő, köztük a képes és animált ~eket is.

Gyűjt.: →*viccgyűjtemények*, →*élclapok*.

Irod.: Katona Imre: A mai városi szóbeli műfajok. In Voigt Vilmos (szerk.): A szájhagyományozás törvényszerűségei. 1974, 81–84. Bp.; Röhrich, Lutz: Der Witz. Figuren, Formen, Funktionen. 1977, Stuttgart; Katona Imre: Mi a különbség? Közéleti vicceinkről. 1980, Bp.; Freud, Sigmund: A vicc és viszonya a tudattalhoz. In Uő.: Esszék. 1982, 25–251 [1905], Bp.; Eröss László: A pesti vicc. 1982, Bp.; Norrick, Neal R.: Conversational Joking: Humor in Everyday Talk. 1993, Bloomington; Balázs Géza: Gesztusviccek Magyarországon. Jel–Kép 1999, 4. 43–48; Voigt Vilmos: Vicc. In Uő. (szerk.): A magyar folklór (tankönyv). 1998, 321–326, 350–352. Bp.; Katona Imre: Erotika és politika: A kettős taburendszer komikus feloldása. In Hoppál Mihály–Szepes Erika (szerk.): A szerelem kertjében: Erotikus jelképek a művészetben és a folklórban. 2001, 281–296. Bp.; Oring, Elliott: Engaging Humor. 2003, Urbana–Chicago; Nagy Ilona: A mesemondás forgatókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetben. In Pócs Éva (szerk.): Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. 2003, 289–293. Pécs; Zsigmond Győző: Három kismacska, kettő közülük kommunista. Erdélyi politikai viccek 1977–1997. 2006, Bp.; Krikmann, Arvo: „ATU jokes”: Old and abandoned. 2008 http://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/KRIKMANN_ATU_ready.pdf; Krikmann, Arvo–Laineste, Liisi (eds.): Permitted Laughter. Socialist, Post-Socialist and Never-Socialist Humour. 2009, Tartu; Stanoev, Stanoy: Dumb blondes and democracy. Folklore 2010, 46. 43–60. www.folklore.ee/folklor/vol46/stanoev.pdf; Wehse, Rainer: Witz. EM 14. 2012a, 869–884; Uő.: Witzfiguren. EM 14. 2012b, 892–900.

Vargha Katalin

viccgyűjtemény: →*viccekből* összeállított nyomtatott vagy kéziratos gyűjtemény. A szóbeliségből gyűjtött szövegekből tudományos igénnyel összeállított kötetek mellett régi hagyománya van a populáris, valamint az ismert szerzőjű kiadványoknak is. • A legkorábbi ismert ~ az ókori görög Philogelos ‘a nevetés barátja’ néven megjelent 265 szöveg a 4–5. sz.-ből (Kipf–Wehse 2012, 884; Marzolph 2002), melynek számos szüzséje megjelent később különböző tréfás kisműfajok (→*anekdota*, *facétia*, →*trufa*) gyűjteményeiben. A középkorból nem ismerünk európai ~t, a kora újkorban pedig a *facétia* és *trufa*-gyűjtemények voltak jellemzőek a tréfás kispika területén. • A 19.

sz. második felében Európa többi országához hasonlóan Mo.-on is vicclapok (korabeli megnevezéssel →*élclapok*) sora jelent meg, amelyek elsősorban politikai vicceket és karikatúrákat közöltek. Más jellegű lapokban is voltak már ekkor külön viccrovatok. • Ezzel párhuzamosan mind több könyv formájú ~t adtak közre (az elsők között: Gracza 1901; Nagy 1932), válogatva mind a szóbeliségben élő viccekből, mind a vicclapokban és a korábbi gyűjteményekben megjelent szövegekből. Szilágyi Ákos ezt a fokozott érdeklődést a folklorisztika születésével állítja párhuzamba: „A népdalt, a népmesét csak a romantika szemléleti forradalma emeli ki a gyűjtendő (kimentendő-rögzítendő) kulturális javak szintjére, míg a viccből, a falfeliratból, a reklámszlogenből csak a modernizmus és az avantgárd szemléleti forradalma csinál gyűjteménytárgyat” (1996, 21). • A szórakoztatást szolgáló populáris ~ek után viszonylag későn jelentek meg a folkloristák által, tudományos igénnyel összeállított kötetek. A magyar folklorisztika kevés eredménnyel büszkélkedhet e téren, szinte egyedülálló →*Katona Imre* munkássága, aki 1945-től kezdve esetlegesen, majd 1954-től módszeresen, adatolva gyűjtötte a vicceket, különös tekintettel a közéleti (politikai) viccekre. Ezeket ~ében évekre lebontva adta közre (1994, ld. még Katona 1989). Összesen mintegy 5000 szövegnyi viccarchívumát az →*Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke* őrzi. Jelentős még →*Zsigmond Győző* viccgyűjtő munkája, aki erdélyi gyűjtéséből adott ki egy kötetet (2006) és egy kisebb összeállítást (2003). • A viccek a társadalom minden rétegében elterjedtek, a bennük érintett témák pedig átfogják a közélet és magánélet minden területét, ezért nem meglepő, hogy a viccek iránt nagy az érdeklődés más tudományágak (történettudomány, társadalomtudomány, pszichológia, médiatudomány) képviselői, valamint újságírók és „laikusok” által is, akik szintén szívesen állítanak össze gyűjteményeket, előszóból és más forrásokból gyűjtve. Ezek általában tematikus csoportosításban jelennek meg, egy szerző gyakran egész ~-sorozatot ad közre (pl. Bényei 1988, 1989, 1990, 1992). Egy-egy ~ terjedelme a kis füzetből a 10000 viccet magában foglaló vaskos kötetig (Köves 2010) terjedhet. Jelentős a politikai témájú ~ek száma, különösen az 1989-es rendszerváltás körül jelent meg sok ilyen válogatás, a személyi kultusz, a diktatúra vicceire koncentrálva (Voigt 2006, 111–112). A nagyszámú ~ közül gyakorlatilag nincs olyan, amelyet szóbeli gyűjtés hiteles közlésének tekinthetnénk, még Katona Imre is hangsúlyozza a viccek kontextusban történő pontos rögzítésének nehézségét. • Az utóbbi évtizedben a viccek használata és továbbadása elsősorban az interneten történik, emailben, levelezőlistán, fórumokon és közösségi oldalakon egyaránt (→*elektronikus folklór*). Ugyanitt nagyszámú gyűjtőoldal is megtalálható, amelyek a nyomtatott ~ekhez hasonlóan tematikus válogatást nyújtanak, ám azoktól eltérően folyamatosan frissül(het)nek, valamint külső kontroll hiányában bármilyen durva, sértő, obszcén szöveget is megjeleníthetnek. Amint Laineste hangsúlyozza, „ez nem a nyomtatott könyvek állóvize, sem a szóbeliségben élő viccek gyors folyama, amelyet szinte lehetetlen megra-

gadni; a viccek azonnal megjelennek és egymásra reagálnak, →ciklusokat alkotnak és reakciót váltanak ki az olvasókból” (2003, 8). A keresőprogramok lehetővé teszik a konkrét viccekre, vicctípusokra való rákeresést, és szubjektív (nyomtatott vagy elektronikus) ~ek összeállítását.

Gyűjt.: Gracza György: A nevető Magyarország. 1901, Bp.; Nagy Imre: 5000 vicc. 1932, Bp.; Béneyi József: A házasság humora. 1988, Debrecen; Uő.: A személyi kultusz humora. 1989, Debrecen; Uő.: A rendőrök humora. 1990, Debrecen; Uő.: A sajtó humora. 1992, Debrecen; Katona Imre: Viccek Sztálinról, Rákosiról és Ceaușescuról. 1989, Békéscsaba; Uő.: A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig. 1994, Bp.; Kelemen Károly: A fele se tréfa! 60 évünk a viccek ferde tükrében. 2000, Bp.; Zsigmond Győző: A szeptember 11-i tragédiához és következményeihez fűződő magyar politikai viccek Romániában és Magyarországon. In Uő. (szerk.): Napjaink folklórja. 2003, 224–239. Bukarest; Uő.: Három kismacska, kettő közülük kommunista. Erdélyi politikai viccek 1977–1997. 2006, Bp. [1. kiadás: 1998]; Köves József (összeáll.): A legnagyobb vicckönyv. 10 000 viccel. 2010, Bp.

Irod.: Erőss László: A pesti vicc. 1982, Bp.; Szilágyi Ákos: Tetem és tabu. Egy viccbalzsamozó feljegyzései. 1996, Bp.; Marzolph, Ulrich: Philogelos. EM 10. 2002, 1003–1008; Kipf, Johannes Klaus–Wehse, Rainer: Witzbücher. EM 14. 2012, 884–892. Laineste, Liisi: Take it with a grain of salt: the kernel of truth in topical jokes. Folklore 2003, 21. 7–25. www.folklore.ee/folklore/vol21/jokes.pdf; Voigt Vilmos: Utószó. In Zsigmond Győző: Három kismacska, kettő közülük kommunista. 2006, 109–113. Bp.

Vargha Katalin